

המשחק בכדור בחברה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

Author(s): יהושע שוורץ

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשנ"ה) 20, pp. 247-276

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042602>

Accessed: 01/12/2011 16:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

המשחק בכדור בחברה היהודית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד*

מאת יהושע שוורץ

ההשתתפות במשחק, גם בחברת ילדים וגם בחברת מבוגרים, נחשבת בעיני חוקרים רבים לאחד היסודות החשובים בהתפתחותה של חברה. לדעתם, המשחק כה חשוב, עד שאפשר לבחון תרבות או חברה לפי סוגי המשחקים והבילויים השכיחים בה.¹ מבין המשחקים הרבים הקיימים בחברות השונות, משחקי הכדור הם מן הנפוצים ביותר, בכל התקופות ובארצות רבות. ילדים וילדות, צעירים וצעירות, גברים ונשים שיחקו בכדור במשחקים שונים.² גם בחברה היהודית בעת העתיקה, ובמיוחד בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, שיחקו בכדור. חוקרים מעטים עסקו בתופעה זו, אגב מחקרים או אגב עיסוק במקורות בודדים הקשורים לנושא. אבל אין התייחסות מעמיקה ושיטתית למקורות הדנים במשחקי הכדור בחברה היהודית, שרובם מקורות תלמודיים, או מקורות חיצוניים לא־יהודיים המשמשים להשוואה.³ בדיון להלן ננסה לגלות הבטים שונים של המציאות החברתית היהודית בעת העתיקה כפי שהם משתקפים מהשתתפותם של יהודים במשחקי כדור בתקופה זו. כמו כן

- * מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה בקונגרס העולמי האחד־עשר למדעי היהדות: 'Ball Playing in Ancient Jewish Society', *Eleventh World Congress of Jewish Studies, Division B, The History of the Jewish People, I, Second Temple Period to Modern Times*, Jerusalem 1994, pp. 17–24. מחקר זה על המשחק בכדור נחמך בידי הקתדרה לארכיאולוגיה על שם ד"ר שמעון קרוטשלאמר ז"ל והינו חלק ממחקר על 'תרבות הפנאי בחברה היהודית בעת העתיקה'. אני מודה לידידי מר אהרן גפן, שטרח רבות בשיפור סגנון המאמר והוסיף בו כמה וכמה רעיונות חשובים.
- 1 ראה למשל: J. Huizinga, *Homo Ludens: A Study of the Play Element of Culture*, Boston 1955; R. Caillois, *Man, Play and Games*, London 1962; T.L. Goodale & G.C. Godbey, *The Evolution of Leisure: Historical and Philosophical Perceptions*, Philadelphia 1988
 - 2 ראה: S. Mendner, *Das Ballspiel im Leben der Völker*, Münster 1956, p. 13
 - 3 הדיונים קשורים ברובם לשימוש בכדור במסגרות חינוכיות או משחקיות שונות. מנדנר, שם, הקדיש שני דיונים קצרים לנושא הכדור בחברה היהודית בעת העתיקה, אבל אין בהם כל תוספת לדיון התמציתי – והמיושן – של קרייס: S. Krauss, *Talmudische Archaeologie*, Leipzig 1912. וראה: מנדנר, שם, עמ' 47; S. Mendner, 'Gesellschafts-', [Hildesheim 1966], III, pp. 109 ff. 'spiele', *Reallexikon für Antike und Christentum*, X, Stuttgart 1978, col. 871. גם הדיון הקצר של היבנר על הכדור בחברה היהודית מבוסס בעיקר על דברי קרייס. ראה: U. Hübner, *Spiele und Spielzeug im antiken Palästina (Orbis Biblicus et Orientalis, 121)*, Göttingen 1992, pp. 38–42

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה ס (תשנ"ה)]

ננסה לבדוק, האם היו קווי ייחוד למשחק בכדור בחברה היהודית, או שקיימים קווי דמיון ותלות במציאות ששררה בתחום זה בעולם הגדול באותן התקופות.

לפני שנתחיל בדיון, יש להקדים מספר הערות מתודולוגיות. רוב המקורות היהודיים שיידונו להלן הם מקורות תלמודיים, ורוב המסורות העולות מהם הן ארצישראליות, והן ייבחנו בנפרד מן המציאות שבבבל עד כמה שאפשר. אף מקורות ההשוואה נלקחו בעיקרם מן הספרות היוונית-הרומית ומעולמה התרבותי ולא מן העולם הפרסי.⁴ עם זאת, גם מסורות בביליות אינן פוגמות בהשוואה, כי המשחק בכדור הוא אוניברסלי ויש בו צדדים שווים בארצות רבות ובתקופות שונות. משחקים בארץ אחת או בחברה אחת יימצאו לעתים רבות גם בארצות רחוקות ובחברות אחרות. משום כך נביא לפעמים מקורות שנתחברו בתקופות אחרות, המתארים תופעות שכיחות ומקובלות במשחק בכדור במשך הדורות. ומכל מקום, גם אם אין אנו באים לידי הפרדה ברורה בין משחקי הכדור בארץ ישראל למשחקי הכדור בבבל, נראה שהם היו דומים בחברה היהודית בשתי ארצות אלה.

לא נדון בכל ההבטים של המשחק בכדור. לא נעסוק במשחקים בין קבוצות גדולות (team sports) בעת העתיקה. שאלת השתתפותם של יהודים במשחקי כדור מעין אלה קשורה להתייחסותם אל הספורט בכלל, ובמיוחד להתייחסותם לספורט היווני-הרומי ברמותיו השונות. אף לא נעסוק במאמר זה במשחקי כדור הדורשים עזרי משחק, כמו מקלות, אופנים, חישובים, יתדות ודומיהם. נעסוק פחות בספורט ויותר במשחק גופו, ובמיוחד בהבטים הפחות רשמיים של משחקי הכדור – כמרכיבים בתרבות הפנאי של יחידים.⁵

הדיון יתחלק לשלושה: בחלק הראשון נעסוק בקיצור במאפיינים הפסיים של הכדור, בעולם היווני-הרומי בכלל ובחברה היהודית בפרט. בחלק השני נדון במשחקי הכדור ובחלק השלישי נעמוד על יחסי כדור וחברה, בעולם העתיק ובחברה היהודית.

א. מאפיינים פסיים

1. הכדור בעולם היווני-הרומי

בעולם היווני-הרומי שייחקו בסוגי כדורים שונים ומגוונים.⁶ היו כדורים גדולים וקטנים, כדורים קשים ורכים וכדורים פשוטים ומפוארים. לרובם היו שמות מיוחדים וכל אחד ואחד מהם נועד

4 אין הכוונה להשוואה של כמות החומר הספרותי על המשחק בכדור בין העולם היווני-הרומי ובין העולם הפרסי, ואף לא להשוואה כללית או להשוואה של הספרות העוסקת בחיי היומיום ובתרבות הפנאי. על ספרות זו בעולם היווני-הרומי ראה להלן, בהמשך מחקרנו. על מה שלא נמצא – או שנמצא אך מעט – על חיי היומיום בעולם הפרסי, ראה למשל: M.A. Dandamaev & V.G.

Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989

5 אין תמימות דעים בין החוקרים אם יש להתייחס למשחק בכדור כספורט, כאתלטיקה או כמשחק. לכן עסקו מקצת החוקרים במשחקי הכדור במסגרת דיונים כלליים על ספורט בעת העתיקה והדגישו את ההבטים הקשורים לספורט, ואילו אחרים הוציאו את המשחק בכדור מכלל הספורט או האתלטיקה.

6 לספרות כללית על המשחק בכדור בעולם היווני-הרומי, ראה למשל: מנדנר (לעיל, הערה 2), עמ'

למשחק מיוחד. החומר שממנו נעשו הכדורים היה מגוון – מאריגים, מעור, מחימר (terra cotta) ואפילו מזכוכית.⁷ הכדורים מאריג ומעור לא נעשו מיריעה אחת אלא מיריעות אחדות, שנתפרו בתפר אחד או שניים, וככל שהכדור היה מהודר יותר, התאמצו יוצריו יותר ויותר להסתיר או לכסות את תפריו.⁸ למילוי הכדורים שימשו שיער, נוצות ואפילו עלים יבשים, ומקצת הכדורים מולאו באוויר.⁹ הכדורים לסוגיהם נעשו בשלל צבעים. אפלטון תיאר, דרך משל, כדור מעור שנעשה משנים־עשר צבעים שונים, הדומה ברבגוניות צבעיו לכדור הארץ.¹⁰ הספרות היוונית־הרומית מזכירה כדורים רבים, השונים זה מזה בשמותם ובגודלם.¹¹ הכדור

A.E. Klein, *Child Life in Greek Art*, New York 1932, pp. 18–20, pl. 131–77. ראה גם: XIX–XX; E. Wegner, *Das Ballspiel der Römer*, Rostock 1938; R. Patrucco, *Lo Sport Nella Grecia Antica*, Firenze 1972, pp. 333–350; I. Weiler, *Der Sport bei den Völkern der alten Welt*, Darmstadt 1981, pp. 143, 209–214, 265–268; S. Laser, *Sport und Spiel*, Göttingen 1987, pp. 90–93

7 על התכונות הפיסיות של הכדור בעת העתיקה, ראה למשל: A. Mau, 'Ballspiel', *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (=PW)*, Stuttgart 1896, II, 2, pp. 2832–2834; G. Lafaye, 'pila', *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, ed. Ch. Daremberg & M.E. Saglio, Paris 1926, pp. 475–478; J. Marquardt & T. Mommsen, *Handbuch der römischen Alterthümer*, VII, 2: *Das Privatleben der Römer*, Leipzig 1882, pp. 818–824. על כדורים מאריגים ראה למשל: מאו, שם, עמ' 2833; מרקורדט, שם, עמ' 1889. על השימוש בעור ראה למשל: אפלטון, *Phaedo* 110 b–c. מקורות רומיים מזכירים כדורים שנוצרו מעור חזיר. ראה: H.A. Harris, *Sport in Greece and Rome*, London 1972, p. 79. נעשה שימוש גם בעורות של עזים, כבשים, פרות, ארנבות ועוד. על זכוכית ראה במיוחד: M.C. McClellan, 'To Play Properly with a Glass Ball: An Unusual Object in the University Museum', *Expedition*, XXVII (1985), pp. 41–43. נעשו כדורים אלה בידי זגגים מקצועיים: הם השתמשו בפסולת זכוכית שהותכה שנית ויצרו ממנה כדורים אלה. היוונים והרומים השתמשו בכדורים עשויים אבן למשחקי כדור, אבל משחק זה חורג ממסגרת המאמר הנוכחי. לא נזכר במקורות היווניים־הרומיים המשחק בכדורי עץ, אך ידוע ששיחקו בהם במקומות שונים, לפני התקופה היוונית־הרומית ולאחריה, בימי הביניים, ועל כן יש לחשוב שגם בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית־הביזנטית שיחקו בכדורי עץ. בחברה היוונית־הרומית או בחברה היהודית בעת העתיקה לא שיחקו בכדורים שנעשו מגומי טבעי.

8 ראה למשל: Apollonius Rhodius *Argonautica* 3, 135–139. יריעות הכדור המהודר של זאוס נתפרו בתפרים כפולים ומוסתרים. והשווה: אפלטון, *Phaedo* 110 b–c. התפרים נעשו מסמרטוטים או מפסיות כותנה, אבל לפעמים גם מחומרים אחרים, כמו גידים וחוטם של זנבות סוסים או פרות. ראה: מרקורדט (לעיל, הערה 7), עמ' 819, והמקורות שצינו שם. רוב הכדורים, להוציא כדורי עץ וזכוכית, היו קופצים בעקבות זריקה או בעיטה (Seneca *Naturales Questiones*, 6, 10, 2), והכדור המיוצר צריך היה להיות חלק וללא בליטות (אפולוניוס, שם, 4, 948). אפלטון (לעיל, הערה 8), שם.

10 Antyllus apud Oribasius (*Oeuvres d'Oribase*, ed. Ch. Daremberg, Paris 1851–1858, I, p. 529. אנטילוס, רופא יווני שחי במאה ה' לסה"נ, הזכיר ארבעה גדלים של כדור וסוג מסוים שאין הוא מציין את גודלו: kene, eumegethes, mese, megale, mikra (קטן, גדול יותר, בינוני, מידה גדולה, וחלול). וראה: מרקורדט (לעיל, הערה 7), עמ' 819.

הקטן ביותר היה כנראה ההרפסטום (harpastum), כדור מוצק וקשה שמילוי היה בדרך כלל בשיער.¹² גודל הכדור אינו ברור, אך השם נגזר כנראה מן השורש harpazo, שמשמעו לתפוס מהר או לחטוף. זהו אפוא כדור הנתפס בקלות בעת משחק, ואולי הוא הכדור הקטן, שהרופא המפורסם גלינוס (Galen), בן המאה הב' לסה"נ, המליץ להתעמל עמו.¹³ מעט גדול יותר מן ההרפסטום היה הפילה (pila), שהיה מוצק כקודמו ואף לתוכו הוכנס שיער. ידועים סוגים אחדים של כדורים כאלה, והדבר גרם לזיהויים שונים ולבלבול.¹⁴ הכדור הגדול ביותר היה הפוליס (follis), שנעשה בדרך כלל מעור ומילוי היה באוויר.¹⁵

קשה לקבוע במדויק את ממדי הכדורים למיניהם ששימשו בעולם היווני-הרומי. כדורים מעור ומאריג לא החזיקו מעמד במשך הדורות, וככל שידוע לנו, לא שרדו כדורים מחומרים אלה מאותם הימים. מעט סיוע בא לנו מן הממצא הארכיאולוגי, והאמנות העתיקה אף היא סייעה בדבר. כך, דרך משל, פסל משיש מלפני 365 לסה"נ, שנתגלה במקדש אפולו הולטיס (Hylates) בקוריון (Kurion) שבקפריסין, מתאר נער המחזיק בידו הימנית המורמת כדור אחד ובידו השמאלית שני כדורים (איור מס' 1).¹⁶ שני הכדורים נראים דומים בגודלם לכדור הזכוכית שפרסם מקללין, שקוטרו הוא 5.5 ס"מ. שני הכדורים שמחזיק הנער בידו השמאלית נראים שווים בגודלם לכדור שבידו הימנית. על כך יש להוסיף, שרוב הכדורים המצויים על אגרטלים או באיקונוגרפיה היוונית-הרומית ניתן להחזיק בהם ביד אחת, בקלות או בדוחק, אבל כאמור היו כדורים גדולים יותר (איור מס' 2).

לא ברור מי ייצר את הכדורים. נראה שכדורים מסוימים נוצרו בידי בעלי מלאכה ונמכרו בשוק או בחנויות ואחרים נעשו בבית, בצורה פחות מקצועית. מקום הייצור יכול לסייע בשאלה אם מדובר במשחק פופולרי, שהוצאותיו מועטות, או במשחק שהוצאותיו מרובות. סביר שהכדורים הפשוטים, ובמיוחד אלה הקטנים, היו תוצרת בית, ויצרו בידי ההורים ואפילו בידי הילדים בעצמם. לייצורו של כדור משחק נדרשו פיסת בד וחומר פשוט וזול למילוי הכדור. ואולם הזכרנו שהיו גם כדורים מפוארים, ונראה שייצורם של כדורים אלה, שנעשו מעור ומזכוכית בצבעים שונים, חייב מיומנות גבוהה והתנסות ממושכת. עבודה זו נעשתה בידי בעל מקצוע.

עם זאת קשה לדעת מי היו יצרני הכדורים. איזה אומן הכין, דרך משל, כדור של עור:

12 מרקורדט, שם. היו מי שזיהו כדור זה עם ה-pila arenaria, שעיקר שימושו היה בזירת שרצפתן חול. ראה: לה-פי (לעיל, הערה 7), עמ' 476.

13 גלינוס הקדיש ספר שלם לנושא ההתעמלות עם כדור קטן (*de Parvae Pilae Exercitio*). ראה: R.S. Robinson, *Sources for the History of Greek Athletics*, Chicago 1981, pp. 185–190.

14 ראה למשל: J. Väterlein, *Roma Ludens: Kinder und Erwachsene beim Spiel im antiken Rom, Heuremata, Studien zu Literatur, Sprachen und Kultur der Antike*, V, Amsterdam 1976, p. 40. פייטרליין זיהתה את ה-pila עם ה-pila trigonalis, כדור ששימש למשחק ה-trigonalis (פייטרליין, שם, עמ' 40), אך אין דעה זו מקובלת. לדעת מקללין (לעיל, הערה 7), נעשה ה-pila trigonalis מזכוכית ולא מעור או מאריג ולכן אין ה-pila זהה עם ה-pila trigonalis.

15 לה-פי (לעיל, הערה 7), עמ' 476.

16 מקללין (לעיל, הערה 7), עמ' 43, איור 5.

איור מס' 2. ארוס מחזיק בכדור, אולי מסוג
follis (על פי Daremberg & Saglio
[לעיל, הערה 7], עמ' 476).

איור מס' 1. פסל שיש ממקדש אפולו בקוריון
שבקפריסין (Episcopi Museum). ביד
השמאלית יש שני כדורים וביד הימנית,
בתנועת זריקה, כדור אחד.

החייט או אולי הרצען? ושמא נדרש בעל מקצוע נוסף, שיקשט את הכדור בלא לפגוע בתכונותיו. ואולי נדרשה למיומנות זו התמחות מיוחדת, שהצטברה בידי 'צירני כדורים' מקצועיים, שהתמחו בבניית צעצועים בכלל ובייצור כדורים בפרט. מסתבר שהכדורים ששימשו להתעמלות של מבוגרים נוצרו בידי בעלי מלאכה מקצועיים למיניהם.¹⁷ נראה אפוא, שהמבקר בשווקים בעולם היווני-הרומי היה מוצא בהם לעתים כדורים 'מקצועיים', מפוארים יותר או מפוארים פחות, שיוצרו בידי בעלי מקצוע ונמכרו בשוק. השחקן שלא היה מעוניין בהדר אלא בכדור פשוט הסתפק בתוצרת בית.

2. הכדור בחברה היהודית

המשחק בכדור היה נפוץ בחברה היהודית, כפי שנראה בהמשך, אבל אין בספרות היהודית חומר רב על התכונות הפיסיות של הכדור ואין ממצא ארכיאולוגי מן העולם היהודי היכול לתרום לידיעותינו בעניין זה. לא נתגלו עד כה ציורים של משחקי כדור על ממצאים יהודיים, כמו אגרטלים או ארונות מתים. אין ספק שמיעוט החומר היהודי על התכונות הפיסיות של הכדור, לעומת החומר הרב על כך מן העולם היווני-הרומי, מעיד על גישה שונה למשחקי כדור. להלן נעסוק בפירוט בתופעה זו. כאן נסתפק בקביעה, שמצב זה מקשה על הבנת הנתונים הפיסיים של הכדורים ששימשו בחברה היהודית בעת העתיקה. והנה, דווקא ספרות חז"ל תורמת לנו מידע חשוב בעניין זה. ברור מאלי, שככל שנבין יותר באילו כדורים שיחקו בחברה היהודית, נוכל להבין טוב יותר את המציאות בחברה שבה שיחקו בכדורים אלה. בספרות חז"ל אין התייחסות ברורה לסוגי הכדורים המפוארים ולצבעיהם – אותם כדורים שהיו נפוצים כנראה בשכבות הגבוהות של החברה בעולם הקלסי. הכדורים הנזכרים בספרות חז"ל פשוטים למדי ואין במסורות היהודיות שיידונו להלן רמז לקישוט חיצוני של הכדור. אפילו הכדורים הנזכרים בדרך אגב, לשם מטפורה, אין בהם רמז או התייחסות לכדורים מפוארים, העשויים ברמה אמנותית גבוהה.¹⁸ הדבר משקף מציאות חברתית מסוימת, שנדון בה בהמשך דברינו. עם זאת, שתיקת המקורות בעניין זה אינה שוללת את האפשרות שבחברה היהודית בעת העתיקה שיחקו בכדורים מפוארים, מן הסתם בשכבות הגבוהות. בעניינים של ריאליה וחיי היומיום נוטה הספרות התלמודית להתייחס לחפצים שונים על פי שימושם הרחב

17 בקברים מהעולם היווני נתגלו צעצועים שיוצרו בייצור המוני, דבר המעיד אולי על תעשייה מסודרת. ראה: R. Garland, *The Greek Way of Life from Conception to Old Age*, Ithaca 1990, p. 161. בימי הביניים כבר היו 'עושי כדורים' והמקצוע נחשב מכובד. השווה: י' שורק, תרבות הגוף והספורט בקרב יהדות ימי הביניים והרנסאנס (סדרת מונוגרפיות של מכון וינגייט, 10), נתניה, 1980, עמ' 169–170.

18 וראה לעיל, הערה 10, על הכדור המפואר שתיאר אפלטון ועל השימוש שעשה בתיאור זה בדבריו על 'כדור הארץ'. גם אצל חז"ל מופיע המוטיב של העולם ככדור, אבל לא נאמר דבר על צורת הכדור. ראה למשל: משנה, עבודה זרה ג א; ירושלמי, שם ג א, מב ע"ג. וראה גם: במדבר רבה, יג יד; בבלי, עבודה זרה מא ע"א.

ביותר, ואינה מזכירה פריט יוצא דופן או נדיר, אלא אם נוצרה מחמתו בעיה הלכתית הדורשת פתרון. ככל הנראה לא נקשרו בעיות הלכתיות מיוחדות בכדורים המפוארים.¹⁹ אף שאין בספרות חז"ל התייחסות לכדורים המפוארים, המשנה מזכירה כדור משחק²⁰ שנעשה מעור. במשנת כלים כג, א, נאמר: 'הכדור והאימון והקמיע ותפלין שניקרקעו – הנוגע בהן טמא, ומה שבתוכן טהור. האכופ שניקרקע, הנוגע במה שבתוכו טמא, מפני שהתפר מחבירו'.²¹ אמנם לא צוין במשנה שהכדור הנזכר עשוי עור, אבל כל הפריטים האחרים הנזכרים שם נעשו מעור, ועל כן מסתבר שאף כך הכדור הנזכר בה.²² המשנה אינה מוסרת מאיזה סוג של עור הוכנו הכדור ושאר הפריטים הנזכרים בה, אבל נראה שכולם נעשו מעור כבשים, עזים או עגלים, שהיו נפוצים בתעשייה היהודית.²³

עיקר התייחסותה של המשנה הוא לחומר שבו מולאו הפריטים הנזכרים בה, ואף על פי כן אין במשנה ובמקבילותיה רמז לחומר המילוי. ההתייחסות למילוי מוכיחה שאין המשנה מכוונת ל-follis, הכדור הגדול שמילוי אוויר. על כל פנים, כל הפריטים הנזכרים במשנה עשויים עור ויש לכולם בית קיבול למילוי כלשהו. הכלים שבמשנה נקרקעו לאחר שנטמאו. המשנה דנה ביחס שבין המילוי לעור וקובעת, שהפריט נטמא אבל המילוי נדון לעצמו ואם אינו מחובר לגוף הפריט, הוא נשאר טהור. עם זאת, אין ללמוד מן המשנה, שהכדור נפתח לעתים תכופות כדי להחליף את מילוי, להוסיף עליו או לשנותו. לאחר שהכדור נתמלא ונתפר, לא תפתחוהו אלא אם אירע בו קרע, כפי שנזכר במשנתנו. אף נרמז במשנה, שניתן להשתמש בכדור גם לאחר שנקרקע. אין המשנה מתייחסת לתפרים של הכדור, אף על פי שהיא מזכירה את תפר ה'אכופ' בסיפא. נראה שלא היה דמיון בין תפר האכופ לתפר הכדור, מפני שתפר האכופ בא לאחד את גוף האכופ עם מילוי, דבר שלא נעשה בפריטים האחרים הנזכרים במשנה.²⁴ ולבסוף נציין, שאין במשנה רמז לגבי גודל הכדור.

אזכור נוסף של כדור מעור נמצא במשנת מקואות י, ב: 'הכר והכסת שלעור, הרי אלו צריכין שיבואו בהם המים. כסת עגולה הכדור והאימון והקמיע ותפלה – אינן צריכין שיבואו בהם המים. זה הכלל: כל שאין דרכו להכניס ולהוציא, טובלין סתומין'. כל הפריטים הנזכרים

19 ראה: י' שוורץ, "עגלה של קטן", תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 375–392.

20 רוב הכדורים הנזכרים במקורות חז"ל נועדו למשחק, אבל לפעמים אין הדבר עולה בבירור מן המקור. על משנת כלים כג, א, שאנו מציינים, ראה למשל דברי הרמב"ם: 'הוא הכדור ישחקו בו' (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת י' קאפח, סדר טהרות, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצו).

21 אנו מצטטים את כל המשניות לפי כתב יד קופמן ושינויי נוסחאות צוינו לפי הצורך. וראה גם המקבילות למשנתנו בתוספתא, כלים, בבא בתרא ב, ו; בבלי, סנהדרין סח ע"א.

22 האימון הוא דפוס האומנים. התפלין והאכופ אין ספק שיוצרו מעור ואף הקמיעות נעשו מעור, או שהושמו בתוך נרתיקים מעור. ראה: J. Naveh & S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem–Leiden 1985, pp. 13–14.

23 וראה למשל: י' ידין, מחקרי מדבר יהודה: הממצאים מימי בריכותבא במערת האיגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 165. השווה: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, תל-אביב תש"ה, ב/ב, עמ' 33–36, על השימוש בעורות של בהמות לא כשרות.

24 על האכופ ראה: קרויס (לעיל, הערה 3), עמ' 123–124, 512, והערות 872–873.

במשנה הם של עור,²⁵ בדיוק כמו במשנת כלים כג, א. המשנה במקואות דנה בטבילת הכלים הנזכרים בה. בפריטים הראשונים המוזכרים במשנה צריך לטבול גם את המילוי, מפני שרגילים להוציאו ולהחליפו במילוי אחר, ואילו הפריטים האחרים, שאין דרכו להכניס ולהוציא, לא צריך המילוי לבוא במגע עם מים. נמצאנו למדים, שלא היו מחליפים את המילוי של כדור עור רגיל או מכניסים לתוכו מילוי חדש אלא במקרים יוצאי דופן, כפי שתואר במשנת כלים כג, א. עם זאת, גם המשנה במקואות אינה מציינת מה היה המילוי, אין היא מזכירה את התפרים ואין כל אפשרות לדעת מה היה גודל הכדור הנזכר.

התייחסות מפורשת ומפורטת לתכונות הפיסיות של הכדור נמצאת במשנת כלים כח, א: 'שלוש על שלוש שנתנה בכדור, או שעשאה כדור בפני עצמה – טהורה. אבל שלשה על שלשה שנתנו בכדור – טמא. עשאו כדור בפני עצמו – טהור, מפני שהתפיר ממעטו'.

שני עניינים נדונים במשנה: המילוי של הכדור והכדור גופו או יריעותיו. לגבי מילוי הכדור מחדשת המשנה חידוש ומוסרת ממה הוא נעשה. 'שלש על שלש' היא מידת אצבעות המכוונת למטלית, לבגד או לסמרטוט של שלוש אצבעות על שלוש אצבעות. 'שלושה על שלושה' היא מידת טפחים, המכוונת לבגד, לסמרטוט, למטלית או לאריג של שלושה על שלושה טפחים.²⁶

המשנה דנה אם נתבטלה חשיבות המילוי או לא. מטלית בגודל שלוש על שלוש אצבעות המשמשת למילוי אינה חשובה כל עיקר מחמת קטנותה ולכן היא טהורה אם שימשה למילוי או שהכינו ממנה כדור, אבל אריג גדול יותר חשוב בפני עצמו ויכול לשמש לצרכים שונים כשמוציאים אותו מן הכדור, ולכן הוא יכול לקבל טומאה. המשנה מוסרת שהמילוי נעשה מאריגים, דבר שלא נזכר, עד כמה שידוע לנו, במקורות היווניים-הרומיים. על אף חשיבות הדברים, אין המשנה מרחיבה את הדיבור על המילוי. לא ניתן אפוא להסיק ממנה אם המילוי נעשה 'ממין אחד' ואם האריגים היו בגודל אחד, או שמא הוכן המילוי מאריגים שונים או מחומרים נוספים, כדוגמת אלה שהוזכרו למעלה. כמו כן, אין המשנה מספרת מאילו אריגים או בדים נעשה המילוי, ומסתבר שהוא נעשה מן הבדים שהיו מקובלים בארץ, בעיקר צמר ופשתן.²⁷

25 ראה: קרויס, שם, א, עמ' 64, 391–392, והערה 111. גם כאן פירשו מפרשי המשנה שמדובר בכדור משחק. ראה למשל דברי הרמב"ם: 'כדור אשר ישחקו בו אנשי הצחוק' (משנה [לעיל, הערה 20], עמ' תרעט).

26 וראה: משנה, כלים כז, א–ב, ח. המידות הנזכרות הן של 'בגד' שנטמא, ולכן אין ספק שהמשנה הראשונה בפרק כח מדברת באריג. קביעת הטפח והאצבע אינה דבר פשוט, כי שתייהן תלויות במידת האמה, שמידתה שונה מארץ לארץ ומתקופה לתקופה, ואפילו באותה ארץ. בארץ ישראל, למשל, היתה אמה קצרה ואמה ארוכה. שיעור הטפח נע בין 7.4 ל-9.9 ס"מ. אצבע היא רבע מן הטפח, ונזכרים בה שיעורים של בין 1.65 ל-2.19 ס"מ. ראה: א' שטרן, 'מידות ומשקלות', אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 846–852.

27 ראה: ר' פרקר, 'צבעים מהצומח ומתקני תעשייה לצביעת אריגים באגן המזרחי של הים התיכון בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בראזיל, תשנ"ג, עמ' 152–185.

הכדורים הנזכרים במשנה זו שונים מן הכדורים הנזכרים במקורות היהודיים האחרים שעסקנו בהם עד עכשיו. כפי שראינו, לא ידוע ממה נעשה המילוי של הכדורים הנדונים במשניות הנזכרות, משנת כלים כג, א, ומשנת מקואות י, ב,²⁸ אך ממשנת כלים כח, א, בנוגע לכדור עם מילוי של 'שלשה על שלשה', ברור שהמילוי היה מאריג. אף מסתבר, שאפשר היה להוציא את המילוי מן הכדור, בניגוד לכדורים שעסקנו בהם למעלה. אם המילוי של כדורי העור הנזכרים בשתי המשניות הראשונות היה משיער, מנוצות ואפילו מחול, ברור למה אי אפשר היה לפתוח את המילוי ולהוציאו. זאת ועוד, ספק אם היה צורך בחומרים אלה, שנמצאו בשפע, לשימוש חוזר. אבל אם המילוי נעשה מבדים גדולים, שלא נתבטלה חשיבותם, ייתכן שהוציאו לעתים את המילוי לשימוש אחר, אף שנזכרים תפרים במשנת כלים כח, א (ועל כך עוד נרחיב את הדיבור בהמשך), והיה קשה להוציא את המילוי. קיימים עוד מספר הבדלים בין הכדור הנזכר במשנת כלים כח, א, ובין הכדורים הנזכרים במשניות האחרות שהבאנו. במשנה זו דנים גם בכדורים שמולאו באריג (ולמעשה לא ברור אם גם מבחוץ הם נעשו מאריג או שמא מחומר אחר), וגם בכדורים שהאריג המקופל הוא כדור בפני עצמו. כלומר, יריעותיהם של כדורים אלה נעשו מאריג או מבד ולא מעור, כמו הכדורים הנזכרים במשניות הראשונות שעסקנו בהן. אמנם, אין משנה זו מוסרת מאיזה סוג אריג נעשו הכדורים, אך כאמור נראה שהשתמשו באריגים המצויים, כמו צמר ופשתן. חידוש נוסף עולה לנו ממשנה זו: אפשר לקבוע את קוטרם של שני סוגי הכדורים הנזכרים בה. קוטרו של הכדור הראשון, של 'שלש על שלש' ש'עשאה כדור בפני עצמו', הוא כ"ג-6.3 ו-8.3 ס"מ. זהו כדור המוחזק ביד אחת, כמו הכדורים שבפסל קוריון שבקפריסין (איור מס' 1) וכדורי הזכוכית שפרסם מקללן.²⁹ קוטרו של הכדור השני הוא כ"ג-28 ס"מ, ובכדור מעין זה משחקים מן הסתם בשתי ידיים.³⁰ עם זאת, חשוב לזכור שבשני הכדורים המתוארים במשנת כלים כח, א, היו תפרים, דבר שהקטין במקצת את גודלם.³¹ מסתבר שהכדורים לא היו כבדים, הואיל והמילוי נעשה מבדים או מאריגים. ייתכן שהכדורים הנזכרים במשנה מתאימים לאחד מסוגי הכדורים הידועים מן העולם היווני-הרומי, הפילה או ההרפסטום הנזכרים למעלה. ואולם כאן יש להסתייג ולומר, שהמידות הנזכרות במשנה נבחרו להדגים עקרונות הלכתיים הקשורים לבדים ולבגדים ולא לגדלים

28 ראה: ח' אלבק, שישה סדרי משנה: סדר טהרות, ירושלים ותל-אביב תשי"ט, על משנת כלים כג, א, ועל משנת מקואות י, ב, שפירש בין היתר 'מך'. אין התייחסות במשניות אלה ל'חתיכות' אלא למילוי כולו, ואף אין התייחסות לשיעור המילוי, ולכן יש לומר שכדורי העור הנזכרים במשניות אלה מולאו במילוי המקובל, נוצות או שיער, ולא כפי שפירש אלבק.

29 ראה: מקללן (לעיל, הערה 7), שם.

30 קשה לקבוע מספרים מדויקים, כי הטפח והאצבע תלויים במידת האמה (ראה לעיל, הערה 26). אם הקף המרובע הוא שתיים-עשרה אצבעות או טפחים, ייקבע קוטר העיגול לפי המשוואה: קוטר העיגול $= \pi \times$ הקף המרובע. עם זאת, המשקל ובמידה מסוימת גם הגודל הסופי של הכדור תלויים בנפח. במשנה נזכרו התפרים רק לגבי הכדור הגדול יותר, אבל המפרשים פירשו לנכון שגם בכדור הקטן היו תפרים. ראה דברי הר"ש משאנץ על אחר: 'ותופרות מעט על פיו שהתפירה מבטלתו משלש על שלש'.

אופייניים של כדורים. ואם דברינו נכונים, הרי שיש כאן עדות לכך שבחברה היהודית השתמשו בכדורים דומים לסוגי הכדורים המקובלים בעולם היווני-הרומי.

המקור האחרון המלמד בדרך כלשהי על החומר שממנו נעשה הכדור הוא משנת כלים פרק י. משנה א, שם, דנה בכלים שמצילין 'בצמיד פתיל', כלומר בפקק המושם בפי חבית, המונע מטומאה להיכנס לתוך חבית המצויה בחדר שיש בו טומאת מת. במשנה ד נאמר: 'הכדור והפקעת שלגמי שנתנן על פי החבית'. כלומר, במקרה הצורך אפשר לתחוב כדור משחק³² אל פי חבית ולמנוע מן הטומאה להיכנס לתוכה.

מעיון ראשון נראה, שהכדור הנזכר במשנה נעשה מחומר קשה, שהרי משנה א מונה חומרים קשים או מתקשים שמכסים בהם את פי החבית, כגון כלי אבן, אדמה, חרס ונתר עצמות. ואולם משנה ד מרחיבה ואומרת: 'וכן במטלת שלבגד'. מטלית יכולה להיות לפי משנה זו של נייר או של עור. נראה אפוא, שאף הכדור הנזכר במשנה זו נעשה מחומר רך, עור או בד, ולא מן החומרים הנזכרים במשנה א. למעשה יש לומר, שהמקורות היהודיים אינם מזכירים כלל כדורים העשויים חימר, אבן, עץ או זכוכית, אבל כבר אמרנו, שאין שתיקת המקורות היהודיים שוללת את האפשרות שיהודים שיחקו בכדורים מעין אלה.

משנה זו רומזת גם על גודלו של הכדור. במשנה נזכרים חפצים התחובים בפי חבית – כנראה עשויה חרס – המשמשת לאכסון.³³ אפשר לקבוע את גודלו של הכדור על פי דגמים של חביות שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות. קוטר צוואר חביות כפר חנניה (צורה 5A) הוא כ-4.5–6.0 ס"מ. אילו נתחבו כדורים לפי חביות אלה, כפי שנאמר במשנה, היו הכדורים דומים בהקפם לכדורים הקטנים הנזכרים למעלה, שהיו הכדורים השכיחים בעולם היווני-הרומי.³⁴

בספרות חז"ל יש כמה אמרות שאגב הילוכן מעלות את תמונת עיגולו של הכדור³⁵ וגלגולו.³⁶ ואולם, אין בספרות חז"ל עוד התייחסויות ברורות לתכונות הפיסיות של הכדור, וגם אין היא דנה במי שייצר את הכדור. כפי ששיערנו בדיון העולם היווני-הרומי, שהכדורים הפשוטים יוצרו בבית בידי ההורים או ילדיהם, כך משערים אנו אף לגבי ייצורם אצל היהודים. אך אין לומר שלא נעשו כדורים בידי אמנים – אורגים, בורסקאים או רצענים.

לסיכום, נראה שהכדור, ולפחות הכדור הפשוט מבד או מעור, לא היה שונה מן הכדור ששיחקו בו בחברה היוונית-הרומית. עם זאת, המקורות התלמודיים מקוטעים ואינם מוסרים

32 ראה דברי הר"ש, שם: 'פלוט'א (=pila, pelote) ששחקין בו הנערין'.

33 ראה: י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' קיא-קעג. החבית נבנתה לעתים גם ממתכות שונות, כגון זהב או כסף, אך סתם חבית במקורות חז"ל עשויה חרס. לצורות שונות של חביות ראה במיוחד: בראנד, שם, התמונות בעמ' קיח. השינויים בצוואר הכלי לא שינו את ממדי פי החבית, אבל היו חביות שפיותיהן היו רחבים וגדולים. ראה למשל: בראנד, שם, עמ' קיז. וראה גם: D. Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*, Ramat-Gan 1993, pp. 37–38. והביבליוגרפיה שצוינה שם.

34 ראה: אדן-בויבין, שם, עמ' 135.

35 ראה: תנחומא בובר, קרח כג, מז ע"א.

36 ראה למשל: מדרש תהלים, צא ג, מהדורת בובר, קצט ע"א.

מידע על כדורים מהודרים בחברה היהודית. בהמשך נדון בשאלה, אם דבר זה נובע מאופיה של הספרות התלמודית, כפי שכבר הזכרנו למעלה, ואולי בכל זאת שיחקו בכדורים מהודרים בשכבות מסוימות של החברה היהודית, או שמא המקורות על התכונות הפיסיות משקפות נאמנה את המציאות החברתית ויהודים לא נהגו לשחק בכדורים מפוארים.

ב. משחקי כדור

1. העולם היווני-הרומי

מן העת העתיקה ידועים לנו משחקי כדור רבים מאוד. ילדים שיחקו בכדור, בנים בלבד או בנות בלבד או אלה עם אלה. אף מבוגרים, גברים ונשים, שיחקו בכדור, וגם זקנים וזקנות. מקצת המשחקים היו לשם הנאה בלבד ומקצתם לשם מטרות 'נשגבות' יותר, כמו בריאות וחינוך.³⁷ היו גם שחקנים מקצועיים (pilicrepi), שפקדו את בתי המרחץ ואת זירות המשחק השונות, שיחקו בהן, לימדו אחרים לשחק ועזרו בארגון המשחקים.³⁸

לכל משחק היו כללים, ולפעמים היו למשחק אחד כללים שונים. משחקים מסוימים היו מורכבים ומסובכים ואחרים פשוטים. היו משחקים שכלליהם נקבעו בעת המשחק וממילא השתנו ממשחק למשחק, ועל כל פנים לא תמיד היתה בהם הקפדה על הכללים. במקצת המשחקים נוצרו כינויים מיוחדים, וכך מוצאים אנו שהמנצח פונה לעתים 'מלך' והמפסיד 'חמור', 'כבש' או כינוי מזלזל אחר.³⁹

נציג עתה בקיצור את משחקי הכדור החשובים בעולם היווני-הרומי לשם השוואה למשחקים בעולם היהודי. מקובל לחלק את משחקי הכדור בעת העתיקה לארבע קטגוריות: (א) משחקי יחיד; (ב) משחקי 'מסירה' (ובלשון הילדים היום: 'מסירות') לשני שחקנים; (ג) משחקי מסירה ליותר משני שחקנים; (ד) משחקי קבוצה.⁴⁰ בכל אחת מן הקטגוריות הללו היו צורות רבות של משחק, וברובן היה אפשר לשחק עם כדור אחד או עם כדורים אחדים.

המשחקים בכדור נערכו במקומות רבים ובמגרשים שונים. סוגים אחדים של כדורים התאימו למשחק הפשוט והבסיסי, בסביבת הבית, בחצר או סתם 'בחוץ', ולפעמים גם בתוך הבית פנימה. משחקים שונים – במיוחד משחקי ילדים – נערכו ברחוב, בכיכרות ציבוריות ואפילו

37 ראה לעיל, הערה 13. למטרות החינוכיות של המשחק בכדור ראה להלן, בדיון על ההשלכות החברתיות של המשחק בכדור. על המשחק בכדור אצל זקנים, ראה: H.W. Benario, 'Sport at Rome', *The Ancient World*, VII, 1-2 (1983), pp. 42-43

38 ראה: E.N. Gardiner, *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930, p. 230

39 ראה למשל: T. Wiedemann, *Adults and Children in the Roman Empire*, London 1989, p. 150. המשחק בכדור היה פחות אלים, באופן יחסי, ממשחקים רבים אחרים בעולם הרומי. הדבר גם תרם לפופולריות של המשחק אצל בנים ובמיוחד אצל בנות. ראה: J.P. Neraudau, *Etre enfant à Rome*, Paris 1984, p. 300

40 ראה: מאו (לעיל, הערה 7), עמ' 2833.

במרכז העיר, לא תמיד לשמחת העוברים ושבים.⁴¹ לעתים נערך המשחק בנוף פסטורלי.⁴² מקצת משחקי הכדור נערכו בזירות שונות, בפליסטרה (palaestra) או בבית המרחץ. שחקנים עשירים היו מייחדים לעצמם מגרשים מיוחדים למשחק בכדור (sphaeristerium), בבתיהם או בחוותיהם.⁴³

כפי שנראה בהמשך, המקורות היהודיים מתייחסים בעיקר לצורות הפחות רשמיות של המשחק ולא להן שהתקיימו גם בסביבה פחות רשמית, ולא למשחקים הקבועים והמסודרים. לכן אף אנו נתייחס להלן בעיקר לצורות משחק אלה. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שעשירים יהודים ביקרו במגרשים מיוחדים למשחק בכדור או שבנו לעצמם מגרשים כאלה בבתיהם.

משחקי יחיד רבים הזכיר יוליוס פולוקס (Iulius Pollux), רטור בן המאה ה-2, בספרו אונומסטיקון.⁴⁴ משחק אחד נקרא Apporthaxis (כדור קפיצה). השחקן היה זורק את הכדור על הקרקע וכשהכדור חוזר וקפץ הוא היה מנסה להכות בו שוב ושוב, מבלי שהכדור ינוח בידו, והיה מונה את הפעמים שהוא מקפיצו.⁴⁵ במשחק דומה היה השחקן זורק את הכדור אל קיר וסופר את מספר הקפיצות.⁴⁶ משחק דומה, לבודדים או לשחקנים אחדים, הוא זריקת הכדור או גלגולו על גבי קרש כלפי הרצפה, כדי לפגוע בכדורים אחרים המצויים שם.⁴⁷ פולוקס מזכיר משחק נוסף, הנקרא Ourania (משחק שמיים), שבו זורקים השחקנים את הכדור כלפי מעלה ומנסים לתפוס אותו. שיחקו בו בדרך כלל שחקנים אחדים, אבל יש

41 Varro, *Menippearum* 654, ראה ילדים משחקים בפורום ברומא. ראה: פיטרליין (לעיל, הערה 14), עמ' 39. על הסכנות שבמשחק במרכזי הערים ראה: A. Wacke, 'Unfälle bei Sport und Spiel römischen und geltenden Recht', *Stadion*, III, 1 (1977), pp. 4–43, esp. 12–16. על הבט זה נרחיב את הדיבור בהמשך, בדיון על הצדדים החברתיים של המשחק בכדור.

42 ראה: H. Rühfel, *Kinderleben im klassischen Athens: Bilder auf klassischen Vasen*, Mainz am Rhein 1984, pp. 99–100.

43 ראה: K. Schneider, 'Sphaeristerium', *PW*, IIIA, 2, cols. 1680–1682, והספרות שם.

44 Iulii Pollucis, *Onomasticon*, ed. I. Bekker, Berlin 1846.

45 שם, IX 104–105. אין זה קל לתאר את פרטי המשחק: האם צריכים לתפוס את הכדור לאחר שהוא נזרק בפעם הראשונה (כדעת לה-פי [לעיל, הערה 7], עמ' 477), או כפי שכתבנו למעלה, שמכים בכדור (גרדינר [לעיל, הערה 38], עמ' 231; רובינסון [לעיל, הערה 13], עמ' 183). אף לא ברור מה נקרא ניצחון במשחק – האם מונים את מספר הקפיצות באופן כללי או סופרים את הקפיצות אחרי הזריקה (או המכה) השנייה? לתיאור גרפי של משחק זה ראה: לה-פי, שם, עמ' 477, איור 5666 (Vases de Lamberg) – שלוש בנות או נשים משחקות, כל אחת בכדור אחר. שתיים מהן נראות מכות בכדור ביד אחת והשלישית תופסת את הכדור. אפשר ששתי הצורות היו מקובלות. הכדורים בתיאור נראים דומים למדי וגודלם בינוני, ונראה שהיו תופסים אותם בשתי ידיים אבל די היה ביד אחת כדי להכות בהם.

46 פולוקס, אונומסטיקון, שם, IX 106.

47 ראה: D. White, 'Roman Athletics: Classical Antecedents to the National Mania', *Expedition*, XXVII (1985), p. 35, ill. 7.

הסבורים שהמשחק התאים גם לשחקן בודד.⁴⁸ השחקן לבדו, צעיר או מבוגר, היה יכול לזרוק את הכדור בכל דרך שנראתה לו.⁴⁹ היו גם כאלה שהשתעשעו במעשי להטוטים בכמה כדורים (איור מס' 3).⁵⁰

המשחק הנפוץ בכל הגילים והרמות, אצל גברים ואצל נשים, היה המשחק הקרוי היום בפי ילדים 'מסירות'.⁵¹ בספרות הרומית יש מספר תיאורים של משחק זה, במיוחד בכתבי סנקה. מטרת המשחק היתה להחזיק את הכדור באוויר בדרכו משחקן אחד למשנהו. הדבר היה תלוי בכישרונם של הזורק והתופס. מקבל הכדור חייב היה להחזירו בזריזות ולהימנע מלהפילו. השחקנים היו צריכים להתאים את עצמם אלה לאלה. המוכשרים ובעלי הוותק במשחק שיחקו במיומנות רבה מן הילדים או המתחילים, והשחקן הטוב גם נדרש לשחק בצורה המושכת את העין.⁵²

כמו במשחקי כדור אחרים שהזכרנו, היו צורות שונות וכללים שונים של משחק המסירות. לפעמים הקפידו על הכללים ולפעמים לא. סוג אחד של משחק מסירות היה ה־Ourania, שהזכרנו למעלה לגבי משחק של יחיד. שחקן אחד היה זורק את הכדור למעלה ואחרים היו מנסים לתופסו; פעמים התקיים משחק זה בקבוצות.⁵³ צורה אחרת של המשחק נקראה Phaininda, מלשון phenakizo, שמשמעו להערים: הזורק היה פונה אל שחקן אחד אבל זורק לשחקן אחר.⁵⁴ משחקי המסירות לא היו חייבים להתנהל במצב של עמידה. היו צורות רבות של משחק בשיבה, ומשתתף אחד או יותר היה זורק ותופס את הכדור גם במצב של ישיבה.⁵⁵

היו משחקי 'מסירות' שבהם לא זרקו את הכדור בחזרה אלא היכו בו בכף היד או בעטו

48 פולוקס, אונומסטיקון, שם, ולפי פירושו של גרדינר (לעיל, הערה 38), עמ' 230. וראה גם: Patrucco (לעיל, הערה 6), עמ' 336.

49 ראה: F.A.G. Beck, *Album of Greek Education: The Greeks at School and at Play*, Sydney 1975, p. 52, No. 318, Pl. 62.

50 ראה: בק, שם, מס' 327–329, לוחות 62, 89.

51 ראה: E.B. Tylor, 'The History of Games', *The Study of Games*, eds. E.M. Avedon & B. Sutton-Smith, London 1971, p. 66.

52 ראה למשל: 1, 32, 2, 3–4, 17, 2, Seneca, *De Beneficiis*.

53 ראה לעיל, הערה 48.

54 פולוקס (לעיל, הערה 44), IX 105. וראה: רובינסון (לעיל, הערה 13), עמ' 183. יש שפירשו את המשחק בדרך אחרת. ראה למשל: S. Mendner, 'Das Spiel Phaininda-Harpastum', *Gymnasium*, LXVI (1959), pp. 517–524 (=המשחק בכדור הקטן, וראה להלן, הערה 59). לעומתו טען, E. Hessel, 'Das Spiel Phaininda-Harpastum', *Gymnasium*, LXVII (1960), p. 226, כי Phaininda זהו למשחק 'קוף באמצע'.

55 ראה: מרקוורט (לעיל, הערה 7), עמ' 881. צורה מעניינת של המשחק בשיבה מתוארת בצוירים על כלים יווניים: היו שתיים או שלוש קבוצות של שחקנים, ושחקני כל אחת מן הקבוצות היו יושבים על כתפי חבריהם ותופסים את הכדור שזרק אחד החברים שעמד למטה; מן הסתם היו השחקנים מנסים לתפוס גם את הכדור שנזרק לקבוצה אחרת. ראה: בק (לעיל, הערה 49), עמ' 51, מס' 314, 316, לוח 62.

בו.⁵⁶ לעתים היו משתקנים מסירות בעזרת עזרי משחק. בציור יווני נראים שניים המשחקים בכדור: האחד זורק את הכדור ומנסה לכוונו לתוך חור או פתח המצוי בתוך מדף של עץ והאחר כורע ברך ומנסה לתופסו.⁵⁷

אחת הצורות הנפוצות ביותר של משחק המסירות בעולם הרומי היה משחק הטריגון (trigon). שלושה שחקנים היו עומדים במשולש (כפי שמלמד השם trigonon, משגלש ביוונית) ותופסים וזורקים במהירות רבה את כדורי המשחק, שלעתים היו עשויים אפילו זכוכית (איור מס' 4). גם למשחק זה היו צורות רבות. היו מי ששיחקו בו בבית והיו מי ששיחקו בו בבתי מרחץ או במגרשים המיוחדים למשחקי כדור. לפעמים היו עבדים או עוזרים אוספים את כדורי הטריגון הנופלים ומחזירים אותם לשחקנים.⁵⁸

הצורה האחרונה של משחקי כדור שנציין כאן היא משחקי קבוצה רשמיים וקבועים. לא נרחיב את הדיון על משחקים אלה, כי אין כאמור הוכחה שיהודים השתתפו בהם בעת העתיקה, אף שאין לשלול אפשרות זו.

המשחק המפורסם ביותר בקבוצה זו נקרא episkyros; היו לו גם שמות אחרים, כמו ephebike, דהיינו משחק כדור לנערים, או epikoinos, משחק כדור לקבוצות. המשחק היה נפוץ אבל לא נתברר כיצד התנהל. פולוקס, שתיאר את המשחק, מוסר שהיו שתי קבוצות שבהן מספר שווה של משתתפים. באמצע המגרש היה מצויר קו שעליו הניחו את הכדור. נקבע גם מעין שער בשני קצות המגרש, והשחקנים היו צריכים כנראה לזרוק את הכדור מעל השער של הקבוצה היריבה.⁵⁹ האיקונוגרפיה היוונית-הרומית מלמדת על משחק קבוצות אחר: השחקנים היו מכים במקל כדי להכניס את הכדור לשער של הקבוצה היריבה. משחק זה דומה להוקי (או ל-field hockey) של ימינו.⁶⁰

2. החברה היהודית

המקורות היהודיים, בעיקר אלה שבספרות חז"ל, מזכירים סוגים שונים של משחקי כדור. המשחק הבולט בהם הוא 'מסירות'. עם זאת, לפעמים קשה להבין מן המקורות איזה משחק הם מתארים, ולפעמים מקבילות אחדות של מסורת אחת מציגות לכאורה משחקים שונים. קשה להחליט אם תופעה זו משקפת חוסר התמצאות של בעלי המסורות בפרטי המשחקים או דווקא הכרה קרובה שלהם, והמקבילות מציגות דרכים שונות של משחק אחד.

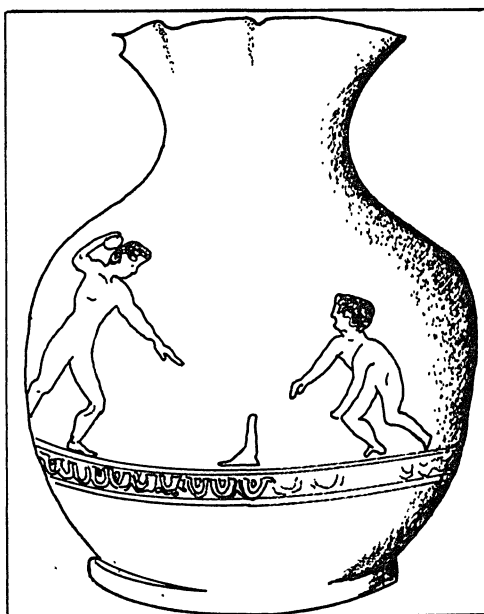
56 ראה: לה-פי (לעיל, הערה 7), עמ' 477.

57 משחק דומה במקצת תיאר המשורר הרומי אובידיוס. הוא מספר על זריקת כדורים לתוך רשת והוצאתם בלי להיזן כדורים אחרים שהיו שם (Ovidius, *Ars Amatoria* III 360).

58 ראה: לה-פי (לעיל, הערה 7), עמ' 27.

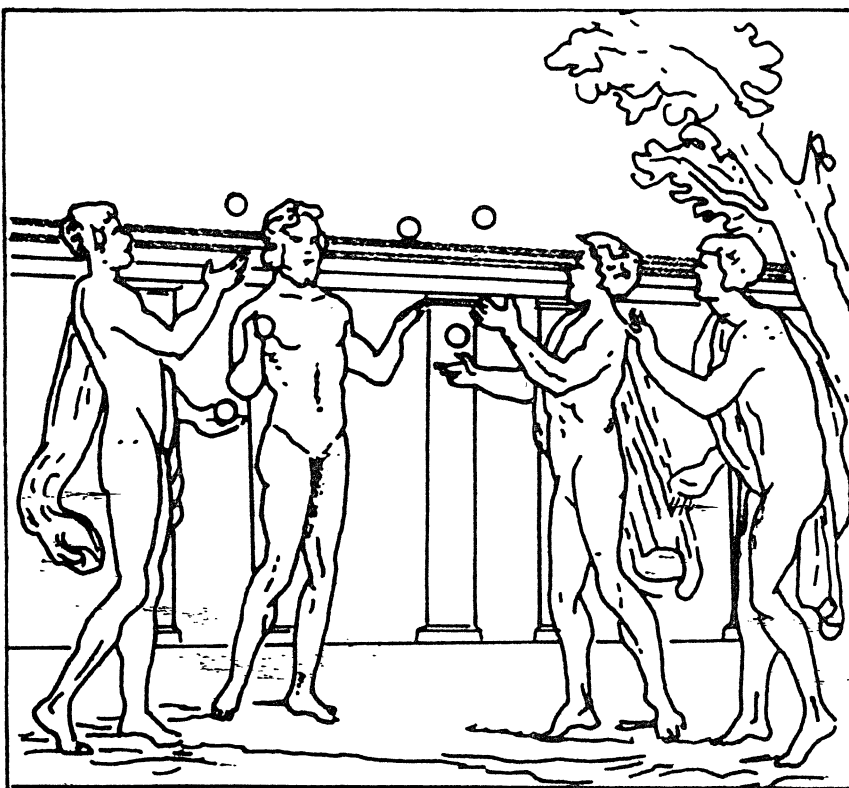
59 פולוקס (לעיל, הערה 44), IX 104. חוקרים אחדים תהו אם תיאורו של פולוקס זהה למשחק ה-harpastum, הוא המשחק בכדור הקטן, או שמא התיאור מתייחס למשחק אחר. ראה למשל: גרדינר (לעיל, הערה 38), עמ' 234-236.

60 גרדינר, שם, עמ' 237-238 ואיור 213. המשחק נזכר בשם keratizein מ-keras, או מקל שנוצר מקרן בהמה.

איור מס' 3. שני ילדים משחקים בכדור;
זהות המשחק אינה ברורה. אולי זרקו
כדור על קיר או על הרצפה ואולי זה
על זה (על פי אגרטל במוזיאון
המטרופוליטן בניו-יורק).

איור מס' 4. (למטה): משחק הטריגון (על
פי ציור קיר מרומא, Daremberg &
Saglio [לעיל, הערה 7], עמ' 477).

(א) 'כדור של בנות'

בירושלמי, סנהדרין יז א, כח ע"א, מתואר משחק, שבו זורק אחד השחקנים את הכדור, הכל מנסים לתופסו ולבסוף הוא נשאר בידי של שחקן אחד:

דבר אחר כדרבנות (קהלת יב, יא). ככדור הזה⁶¹ בין הבנות. מה הכדור הזה מקלטת מיד ליד וסיפה לנוח ביד אחד, כך משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקני לנביאי ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה.

יש במסורת זו כמה וכמה עניינים חשובים – ואף תמוהים – לנושא דיוננו. תחילה יש להעיר, שאמנם מסורת זו וכל מקבילותיה מתייחסות ל'כדור של בנות', בשל הדמיון ל'כדרבנות'. המסורת מתבססת על הפסוק בקהלת ('כדרבנות'), המתאים להידרש בצורה זו, אבל אין להסיק מכך שרק בנות שיחקו במשחק זה. כפי שנראה, המשחק בכדור בחברה היהודית היה נפוץ גם בין נערים ומבוגרים, בדומה לתפוצתו בחברה הלא-יהודית, כפי שראינו למעלה.⁶² מסורת זו מזכירה שהכדור נתפס אבל אינה מזכירה את הפעולה החשובה ביותר במשחק, זריקת הכדור. עצם תיאור המשחק במסורת זו משונה, כי מטרת המשחק ברוב צורותיו לא היתה לתפוס את הכדור ולהחזיקו ('וסיפה לנוח ביד אחד'), אלא כאמור להניעו. המשחק הסתיים רק אם נפל הכדור או נשמט מידי אחד השחקנים. אבל במסורת שלפנינו, מטרת המשחק היא לתפוס את הכדור, דבר המקשה קצת על הבנת המסורת כולה. לכאורה באה המסורת להדגיש את עניין שלשלת הקבלה, שהתורה עברה מדור לדור, אך בגירסה שלפנינו ההדגשה היא על התחנה הסופית של המשחק, שאנשי כנסת הגדולה קיבלו את התורה. התחנה הסופית היא אמנם חשובה, אבל ספק אם נקודה היסטורית זו, דהיינו סוף שלשלת הקבלה אצל אנשי כנסת הגדולה, הצדיקה את הדרשה כולה. מאלפת הדרשה המקבילה, בקהלת רבה, יב יא:

דברי חכמים כדרבנות – ככדור של בנות. מה כדור זה מתכדר מיד ליד ואינה נופלת לארץ, כך לא נפל דבר אחד וגו'. מה כדור זה מקלעין בה בידים ואינה נופלת כך משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לכנסת הגדולה...

61 ראה: א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תש"ח-תשט"ז, ה, עמ' 2259. כדור בא בלשון זכר ובלשון נקבה. וראה גם: תוספתא, שבת י (יא), י, מהדורת ליברמן, עמ' 43. כדור בא בלשון נקבה כבר בספרות התנאים ('יצאה כדור מתחת ידו'). אולי נובע הדבר, לפחות במקורות האמוראיים והמאוחרים, מן השימוש בצורה היוונית ספירא (ראה בהמשך). שהיא צורת נקבה גם ביוונית וגם בעברית. השערה זו נכונה אם מלכתחילה שימש כדור רק בלשון זכר, ודבר זה אינו נהיר די צורכו.

62 נקודה בסיסית ופשוטה זו נעלמה כנראה מ' שורק, תרבות הגוף בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (סדרת מונוגרפיות של מכון וינגייט, 2), תל-אביב 1976, עמ' 73; והשווה: הנ"ל (לעיל, הערה 17), עמ' 164. לכן אין במסורת זו ובמקבילותיה (ראה בהמשך) רמז לעולם המיתוס היווני, ואפילו לא 'בדוחק רב'. אף קשה לראות במסורת רמז לפולחן כלשהו.

הדרשה מתבססת על הפסוק בקהלת, ולכן היא פותחת: 'כדרבנות - כדור של בנות'. יש לשים לב לנוסח של המסורת: היא משתמשת כאן בשני פעלים, 'כדר' ו'קלע', כדי להצביע על פעולת הזריקה,⁶³ שהיתה חסרה בירושלמי סנהדרין. במסורת זו הודגש עוד, שהכדור 'אינה נופלת לארץ', בניגוד לירושלמי סנהדרין, שהדגיש את תפיסת הכדור. בקהלת רבה אין מזכירים כלל את קליטת הכדור או את תפיסתו. תיאור זה הולם יותר את משחק המסירות על כל צורותיו הנזכרות. מטרת המשחק היא להניע את הכדור מיד ליד ומי שנכשל ומפיל את הכדור מפסיד במשחק. תיאור זה של המשחק הולם יותר את מטרת הדרשה על שלשלת הקבלה.⁶⁴

צורות דומות של משחק זה מופיעות בכמה מסורות נוספות. בבמדבר רבה, יג יד, מודגש הדימוי של זריקת הכדור: 'יום של שלמה. מזרק א' כסף כנגד העולם שהוא עשוי ככדור הנזרק מיד ליד'. בויקרא רבה, ה ה (מהדורת מרגליות, עמ' קטז-קיו) מודגש, שהכדור לא ייפול: "'צנוף יצנפך צנפה" (ישעיהו כב, יח),⁶⁵ גלו בתר גלו (=גלות אחר גלות). "כדור" (שם), מה כדור זה מתלקט מיד ליד ואינו נופל לארץ'.⁶⁶

דרשה אחרת על 'כדרבנות' (קהלת יב, יא), המתייחסת למשחק בכדור, באה בפסיקתא רבתי:

ד"א מה 'כדרבנות'. אמר רבי ברכיה כדור של בנות כהדא ספירא דמינוקייטון שהן (מלקטות) [מלקטות] במ. זו זורקת לכאן וזו זורקת לכאן. כך הם חכמים - נכנסים לתלמוד ועוסקים בתורה. זה אומר טעמו וזה אומר טעמו... (פסקא ג, ביום השמיני, מהדורת איש-שלום, ח ע"א).

'כדרבנות' הוא 'כדור של בנות', כפי שראינו למעלה, אלא שכאן נוסף 'כהדא ספירא', היא ה-sphaira, כדור ביוונית, המשמשת במדרש כשם כללי לכדור. יש במשחק המתואר כאן שני חלקים. בחלק הראשון נזכרת הקליטה או התפיסה ובחלק השני הזריקה. הזריקה לכאן

63 על צורת ההתפעל של 'כדר' ראה: בן-יהודה (לעיל, הערה 61), עמ' 2266, ערך כדר.² על 'קלע' ראה: שם, יב, עמ' 5963 ואילך.

64 אף שלדעתנו המסורת בקהלת רבה הולמת יותר את המציאות הנפוצה המשתקפת בספרות היוונית-הרומית, אין אנו באים לקבוע כאן איזו היא המסורת המקורית. כאמור, הירושלמי מדגיש את התחנה הסופית של שלשלת הקבלה ואילו בקהלת רבה מדגישים את תחנות הביניים. ייתכן שהצרכים המדרשיים הם שקבעו את צורת המשחק המתוארת במדרשים השונים, ולא המשחק את צורת הדרש. הדרשה מבוססת על ישעיהו כב, יח: 'צנוף יצנפך צנפה כדור אל ארץ רחבת ידיים שמה תמות ושמה מרכבות כבוד קלון בית אדינך'. לפי הפסוק, לא ברור אם הכדור נזרק, נבעט או התגלגל. ראה: J.D.W. Watts, *Isaiah 1-33* (WBC, 24), Waco, Texas 1985, p. 288; H. Wildberger, *Jesaja 13-27*, Neukirchen-Vluyn 1978, pp. 832-833, והביבליוגרפיה שצוינה בשני ספרים אלה. יש מי שפירשו את התיבה כדור מלשון 'דור'. ראה: ווטס ווילדברגר, שם; א"ש הרטום, ספר ישעיהו מפרש על-ידי א"ש הרטום, תל-אביב תש"ל, עמ' 81.

66 ראה חילופי הנוסחאות אצל מרגליות, שם. 'מתלקט' מופיע בכל הנוסחאות, אבל הנוסח הנכון הוא 'מתלקט'. הנוסח הנדפס שומר פחות על צורת המשחק: 'מה הכדור הזה שמתלקט בידיים ואין מגיע לארץ וכו'. כאן אין נזכרת התנופה המתמדת של הכדור, והנוסח הנדפס דומה מבחינה זאת לירושלמי סנהדרין.

ולכאן מזכירה סוג אחר של מסירות שהזכרנו למעלה, ה־Phaininda, שבו הזורק מסתכל לכיוון אחד וזורק את הכדור לכיוון אחר.⁶⁷

מדרש נוסף המבוסס על 'כדרבנות' שבקהלת יב, יא, מתאר אף הוא בקצרה משחק דומה. בתנחומא, בהעלותך טו, כתוב: "'כדרבנות'". כדור של בנות. מה הכדור של בנות מזרקין לו לכאן ולכאן, כך היו הדברות נזרקין בסיני'.⁶⁸

הדרשות על 'כדור של בנות' מתארות בפנינו כמה וכמה צורות של משחק מסירות, שרווחו גם בעולם הלא־יהודי. לכאורה יש לומר, שתיאור ריאליסטי של משחקים אלה מצביע על תפוצתו של המשחק ועל השתרשותו בחברה, ואילו תיאור ריאליסטי פחות מצביע על משחק שלא נקלט בה כלל או שנקלט לשיעורין. ואולם, כל עוד אין אנו יכולים לברר עד כמה באמת מדויקים התיאורים, או להוכיח מה קדם למה, הדרש או התיאור, יש לנהוג בזהירות בקביעות כאלה.⁶⁹

(ב) שבת ורשות הרבים

המשחק בכדור בחברה היהודית היה נפוץ לא רק אצל 'בנות' אלא גם אצל גברים מבוגרים, כפי שכבר הזכרנו. כך, דרך משל, נאמר בתוספתא, שבת י (יא), י (מהדורת ליברמן, עמ' 43): 'כגון אילו שמשחקין בכדור ברשות הרבים, ויצאה כדור מתחת ידו של אחד מהן חוץ לארבע אמות חייב'. לשון התוספתא אינו מורה על משחק של נשים ('משחקין'). אף מעצם הדיון ההלכתי לגבי שבת ברור שמדובר במבוגרים ולא בילדים, או לפחות במי שנחשבים מבוגרים בהלכה, אלה הקרויים בפנינו 'נער'; ואולי הכוונה אפילו למבוגרים ממש.

קשה יותר ללמוד מהלכה זו היכן התקיים המשחק. לפי נוסח כתב יד וינה של התוספתא שציטטנו ממנו ולפי נוסח הדפוס, התרחש המשחק ברשות הרבים, ולפיכך התעוררה שאלה הלכתית. לעומת זאת בכתב יד ערפורט נאמר ששיחקו בכדור 'לרש' [ות] הר' [בים], והשאלה ההלכתית נקשרת באיסור הוצאה מרשות לרשות. להלן נראה שנוסח כתב יד וינה מתפרש יפה לפי תורת המשחק בכדור ולכן יש להעדיפו.

המפרשים והחוקרים התקשו בקביעת צורתו של המשחק המתואר. ההלכה הקודמת בתוספתא עוסקת בזריקה למעלה אל כותל. התוספתא לא הזכירה מה נזרק, והיו שקישרו

67 הדבר בולט פחות במקבילה שבכמדבר רבה, יד ד: 'שהן מלקטות חזרות לכאן ולכאן'.

68 וראה המקבילה שם, טו, כב, והערותיו של בובר בתנחומא בובר, בהעלותך כה, הערה קלג, ל ע"א.

69 כאן עלינו לדחות כמה ממסקנותיו של שורק (לעיל, הערה 62), עמ' 72-73. הוא הזכיר למשל את הפעלים המופיעים במסורות למעלה (קלט, זרק, כדר, קלע ונוח), וקבע שהשימוש בביטויים מגוונים אלו, עשוי להעיד על קליטת והשתרשות המישחק בכדור בארץ ישראל. ושם, אף על אופנים שונים של המישחק, באיזורים שונים בארץ? קשה להבין מה הביאו להסיק מסקנות אלה ומה הקשר בינן ובין 'הביטויים המגוונים'. אף אין לקבל את דעתו, שכל זה נלמד מהזכרת שלשלת הקבלה. כמו כן, השימוש ב'ספירא' מצביע לדעתו על השפעה יוונית על הספורט היהודי. אפשר שטענה זו נכונה, אבל ייתכן שההשפעות שבמסורות הן אך השפעות לשוניות. עם זאת יש לקבל את דעתו, שהשימוש ב'כדור של בנות' במדרשים מצביע על הפופולריות של משחקים אלה בחברה היהודית או לפחות על כך שהכירו אותם.

בין שתי ההלכות ואמרו שהמשחק בכדור היה בזריקתו אל הכותל או בזריקתו למעלה.⁷⁰ המשחק השני דומה למשחק Ourania, שבו זרקו את הכדור למעלה והזורק או שחקן אחר היו תופסים את הכדור הנופל. אבל נראה שאין קשר בין הזורק בכותל' שבהלכה ט לבין 'המשחקין בכדור' שבהלכה י.⁷¹

המשחק המתואר בתוספתא הוא כנראה אחת מצורותיו של משחק המסירות, שבו שחקנים אחדים עומדים וזורקים כדור זה לזה.⁷² מטרת המשחק היא כאמור להניע את הכדור ולא להפילו, ולא דווקא לזורקו למרחק. משחק כזה אפשר בהחלט לשחק כשהשחקנים עומדים במרווח של פחות מארבע אמות ביניהם.⁷³ הזריזות והדייקנות קבעו את הצלחת המשחק.⁷⁴ החשש ההלכתי היה שהשחקנים המשחקים בשבת ישכחו את האיסור להתרחק ארבע אמות זה מזה ותוך כדי משחקם יתרחקו זה מזה, והתוספתא קובעת שהזורק חייב.⁷⁵

70 ראה: שורק (לעיל, הערה 62), עמ' 72. וראה גם: קרויס (לעיל, הערה 3), עמ' 290, הערה 237.
71 ראה למשל בפירושו לתוספתא של ר' דוד פרודו, 'חסדי דוד' (בש"ס דפוס וילנא על אתר), שתיקן וכתב 'וכן' במקום 'כגון', כדי להדגיש שאין קשר בין הלכה ט להלכה י. וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, סדר מועד, ניוארק תשכ"ב, עמ' 157. הלכה ט ('הזורק בכותל למעלה מעשרה טפחים, והלכה וישבה לה בחור...'; עמ' 43 במהדורת ליברמן) מבוססת על משנה, שבת יא, ג ('הזורק ארבע אמות בכותל'). בפרק יא במסכת שבת נזכר כמה וכמה דיני זריקה בשבת (דהיינו הוצאה מרשות לרשות), ועניין הכדור לא נזכר שם כלל. הדבר מלמד לכאורה, שזריקת כדור בשבת לא היתה אחת הבעיות ההלכתיות הבודדות; עם זאת בתוספתא נזכרה הזריקה. פרק י (יא) בתוספתא בא להשלים, וכאן שוב משחק הכדור מיד אחרי ההלכה על הזריקה בכותל, שלפחות לפי התלמודים היא זריקת דבלה הנדבקת לקיר; זוהי אפוא הבעיה שבה דנה התוספתא, ואין כאן כל קשר לזריקת כדור במסגרת המשחק המתואר בהלכה י (כנגד דעתו של שורק, לעיל, הערה 69). וראה גם דברינו על תיאור המשחק, שאין קשר בינו לבין זריקה בכותל.

72 ולכן יש לפירוש 'יצאה כדור מתחת ידו של אחד מהן וכו'' כלשון זריקה, אף שלא מצאנו דוגמתה במקום אחר. אפשר שלשון זו במשמע זריקה באה נגד המונח 'לנוח ביד', דהיינו קליטה, כפי שראינו בדיון לעיל על 'ירושלמי, סנהדרין יז א, כח ע"א ('כדור של בנות'). אף קשה לפרש שהכדור נפל מידו של השחקן ו'נתגלגל' ארבע אמות, שהרי לשון זו באה במשנה, שבת יא, ג ('זרק לתוך ארבע אמות ונתגלגל... חוץ לארבע אמות ונתגלגל...'). אמנם במשנה שבת יא, ג, לא מדובר בכדור, אבל אין סיבה שהתוספתא תשתמש בלשון מסורבלת במקום 'זריקה וגלגול'.

73 ראה, למשל: A. Baumeister, *Denkmaler des Klassischen Altertums*, München 1988, I, p. 249, ill. 230. הוא מתאר ארבעה שחקנים בטריגון הקרובים זה לזה פחות מארבע אמות. בציר קיר זה, מבתי המרחץ של טריאנוס ברומא, משחקים בכמה כדורים, והדבר מסביר את הצורך לעמוד קרוב זה לזה. אין לשלול אפשרות כזאת גם במקרה המתואר בתוספתא, אף שנזכר בה כדור אחד בלבד. פירושו כאן אינו תלוי אפוא במספר הכדורים שבמשחק.

74 ראה לעיל, הערה 52. לדברי סנקה, שם, שחקנים מוכשרים נוטים לזרוק כדור למרחקים גדולים יותר. וראה: ליברמן (לעיל, הערה 71), ג, עמ' 157, שפירש על פי בבלי, סנהדרין עז ע"ב, שנוח תמיד לשחקנים לזרוק כדור למרחק גדול יותר ('שסתמו כמה דעילה טפי מינח ניחא ליה'). ואולם, לפי גישה זו קשה להבין איך משחקים משחק זה ברשות הרבים בשבת. לכן יש לפרש, שלכתחילה אין כוונה לחרוג מן המרחק המותר בשבת. וראה דברינו בהמשך על הסוגיה בסנהדרין שם. דברי שורק (לעיל, הערה 62), עמ' 72, שעניין ארבע אמות קשור לכללי המשחק, דחוקים ביותר.

75 ואולי יש לדייק מן העובדה ש'זריקה' אינה נזכרת במפורש בתוספתא, ואף אינה באה במסורות

מן התוספתא עולים עוד כמה פרטים מעניינים על תרבות המשחק. אם שיחקו משחק כזה בשבת, קרוב לוודאי ששיחקו בו גם בימי חול, בשעה שלא מתעוררות בעיות הלכתיות כמו הוצאה מרשות לרשות. ואולם, קביעה זו מחייבת זהירות, שמא רק בשבת היה למבוגרים או לנוער המתבגר זמן לעסוק במשחקים כאלה ולא בימי חול, כשהעבודה דוחקת, ולכן ההלכה מזכירה דווקא משחק בשבת, המועד היחיד שבו היה זמן לשחק (ראה להלן).⁷⁶ מכל מקום, ברור מהלכה זו שהיתה דרך של משחק בכדור בשבת שלא נאסרה על פי ההלכה, אם לא זרקו את הכדור למרחק שעלה על ארבע אמות.

(ג) מוות מכדור

המשחק בכדור בין מבוגרים ובהקשר של ארבע אמות נזכר פעם נוספת בספרות חז"ל. שנינו בבבלי, סנהדרין עז ע"ב:

ואמר רבא זרק צרור בכותל וחזרה לאחוריה והרגה חייב. ותנא תנא (=התנא לימד אותה) כגון אלו המשחקין בכדור שהרגו – במזיד נהרגין, בשוגג גולין... תני רב תחליפא בר מערבא קמיה (=לפני) דרבי אבהו כגון אלו המשחקין בכדור שהרגו תוך ארבע אמות פטור, חוץ לארבע אמות חייב.⁷⁷ אמר ליה רבינא לרב אשי, היכי דמי – אי דקא ניתא ליה אפילו פורתא נמי, אי דלא ניתא ליה אפילו טובא נמי לא. אמר ליה סתם משחקין בכדור כמה דעילי טפי מינח ניתא ליה (=איך זה – אם נוח לו, אפילו מעט גם כן, אם לא נוח לו, אפילו הרבה גם לא).⁷⁸

דיון זה עשוי שלוש שכבות. בשכבה הראשונה מקשרת הגמרא בין מימרה של רבא על זריקת צרור בכותל ובין מאמר תנאי שמקורו אינו ידוע על עונשם של המשחקים בכדור והורגים תוך כדי משחקם. לאחר מכן מובאת ברייתא ששנה רב תחליפא בר מערבא לפני רבי אבהו, על שחקני כדור שהרגו בתוך ארבע אמות או מחוצה להן, והשכבה המאוחרת

ההלכתיות העוסקות במשחק בכדור, ש'זריקת' כדור במסגרת משחק שונה מזריקה סתם או מזריקת חפצים אחרים בשבת. על זריקה 'רגילה' מצאנו התלבטויות רבות בהלכות שבת. ראה למשל בבבלי, שבת עג ע"א: 'איתמר, נתכוון לזרוק שתי ארבע, רבא אמר פטור ואביי אמר חייב. רבא אמר פטור דהא לא קמיכוין לזריקה דארבע, אביי אמר חייב דהא קמיכוין לזריקה בעלמא. כסבור רשות היחיד ונמצאת רשות הרבים. רבא אמר פטור ואביי אמר חייב. רבא אמר פטור דהא לא מיכוין לזריקה דאיסורא ואביי אמר חייב דהא קא מיכוין לזריקה בעלמא'. וראה: בבלי, בבא קמא כו ע"ב: 'נתכוין לזרוק שתי ארבע... לענין שבת מלאכת מחשבת בעינן. בתוספתא שבת אין המרחק משמש גורם מכריע במשחק, ואולי משום כך השתמשו בתוספתא בלשון המיוחדת 'יצאה כדור מתחת יד'. זריקה מבחינה הלכתית דורשת 'הנחה', ואילו המשחק בכדור מחייב את תנועתו המתמדת של הכדור בלא הנחה.

76 וראה למשל: איכה רבה, ב ד, שטור שמעון נהרסה על ששיחקו בה בכדור בשבת; וראה להלן.

77 ובדקדוקי סופרים שם: 'פטורין, חוץ לד"א (=לד' אמות) חייבין'.

78 ובדקדוקי סופרים: 'דעילי מינח ניתא [להו]', ובכתב יד ק: 'כמה [דאולא טובא] מינח ניתא למימרא וכו'.

היא דברי רבינא ורב אשי על הברייתא שהובאה לפני רבי אבהו. השכבה השנייה מבוססת על חומר ארצישראלי והיא קודמת לשכבה הראשונה, לכל הפחות לפי שמות החכמים הנזכרים בה.⁷⁹ חומר זה אמור לשקף את המציאות בארץ ישראל, ועליו נוספה פרשנות בבלי, שאולי משקפת גם היא את המציאות בארץ.

המפרשים והחוקרים התקשו בהבנת פרטי המשחק, במיוחד בגלל הקשר שבין זריקת צרור בכותל ובין המשחק בכדור, דבר המזכיר את סמיכות ההלכות בתוספתא, שבת פרק י (יא), שנדונה לעיל. רש"י, ובעקבותיו כמה חוקרים, פירש שמשחק הכדור המסוכן קשור לזריקת כדור בכותל בכוח רב. הזורק את הכדור בכותל רץ לצדדים וחברו צריך לתפוס את הכדור ולזרוקו שוב בכותל ואז שחקן אחר מנסה לתופסו (איור מס 5). אחת מן הזריקות החזקות פגעה באחד השחקנים והוא נהרג, בשוגג או במזיד.⁸⁰

יש לדחות פירוש זה מכמה סיבות. הסוגיה מורכבת כאמור מכמה שכבות. זריקת הצרור בכותל משמשת אמנם רקע לסוגיה, אבל חוץ מזה לא נזכרת בסוגיה כולה זריקת כדור

איור 5. ילדים במשחק. בצד שמאל גלגול כדור על קיר. בצד ימין ילדה זורקת כדור (ראה הערה 73). על פי באומייסטר (לעיל, הערה 73), עמ' 249, איור 228.

79 ראה: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 270.

80 ראה: בבלי, סנהדרין עז ע"ב, רש"י ד"ה כגון אלו המשחקין בכדור שהרגו: ר'גילין תינוקות להכות הכדור בכותל בכח כדי שתחזור לאחוריה הרבה ולאחר שזורקו (כך בהגהות הב"ח) הוא רץ וחברו אווזו את הכדור ומכה אותו בה. אם יכול לכוון שהוא דורק בכותל אשמעינן תנא דאם נתכין שתהרוג את חברו בחזרתה לאחוריה ויש בו כדי להמית חייב. אין לפרש ש'תינוקות' בדברי רש"י הם ילדים קטנים, שהרי אין חלים עליהם דיני ערי מקלט או רצח כמו על מבוגרים, ונראה שהכוונה לנערים מתבגרים, שמבחינה הלכתית הם כמבוגרים לכל דבר. וראה: שורק (לעיל, הערה 17), עמ' 157-158, ושם ספרות.

בכותל, ואפילו לא במאמר התנאי המצורף לדברי רבא הראשונים.⁸¹ זאת ועוד, כפי שהראינו, משחק זריקת הכדור בעולם היווני-הרומי לא היה אלים במיוחד. אדרבא, מסתבר שהכדור ששימש במשחק זה לא היה מן הכדורים הקשים והמוצקים, וספק רב אם היתה סכנה גדולה במשחק כזה, לפחות על פי המציאות בעולם היווני-הרומי.⁸²

ואולם, ההלכה מתפרשת יפה לאור התיאור בחלק הראשון של דברינו, על סוגי הכדורים הרבים בעולם העתיק ועל המשחקים השונים. היו כדורים קטנים קשים ומוצקים, כמו ההרפסטום (harpastum), וכדורים גדולים יותר, כמו הפילה (pila) לסוגיו, שנעשו לעתים מזוכית או מעץ. כדורים כאלה עלולים היו להרוג מישהו באקראי, במיוחד אם נזרקו ממרחק קצר ובחזקה. עתה מובנת ההלכה הראשונה, על 'אלו המשחקין בכדור שהרגו'. אלא שיש לתמוה לגבי הברייטא ששנה רב תחליפא בר מערבא לפני רבי אבהו: למה ייפטר הזורק בתוך ארבע אמות ויתחייב הזורק מחוצה להן, הרי הסכנה גדולה יותר בזורק ממרחק קצר? דומה שיש לפרש את ההלכה לפי ההנחה, שהמשחק בכדור, ואפילו בכדור קטן או מסוכן, היה ידוע ומוכר גם בחברה היהודית. הצופים במשחק או עוברי אורח ידעו שאין להתקרב אל מי שמשחקים בכדור, ובמיוחד אל המשחקים בכדורים קטנים. ההולך בתוך ארבע אמות של השחקנים מסתכן במודע והאחריות עליו. לכן קבעה ההלכה שהזורק פטור, ואין הוא אחראי על הנכנס בחוסר תשומת לב למקום שיש בו סכנה.⁸³ לעומת זאת גם השחקנים חייבים בנקיטת זהירות; אין הם רשאים לתפוס מקום רחב השייך לרבים ולהעמיד בסכנה את ההולכים בדרך, אם אלה לא הבחינו במשחק המתנהל במרחק רב מהם או בזריקת כדור בלתי אחראית לכיוונם. במקרה כזה, שבו נזרק הכדור אל מחוץ למרחק של ארבע אמות, מוטלת האחריות על הזורק, כי עליו להקפיד שהכדור לא יצא משליטתו.

לפי פירוש זה ההלכה מקילה מאוד. היא קובעת, שהשחקנים רשאים לקבוע את מקום המשחק שלהם, ומי שפולש אליו ומפריע למשחקם – בידעין או בלא יודעין – ונפגע אינו מגלגל עליהם חובה. אבל בהשוואה לחוק הרומי אין זו קולה אלא חומרה. בחוק הרומי, דרך משל, סֵפֶר שהחזיק בידו תער, ובזמן שגילח לקוח מחוץ למספרה נפגעה ידו מכדור, הוסטה ממלאכתה והרגה, אשם הספר ולא השחקנים, כי הוא עבד במקום 'מסוכן'.⁸⁴ לפי החוק הרומי, האשמה אינה מוטלת אפוא על השחקנים, אפילו מחוץ לארבע אמות. המספרה היתה מן

81 וכנגד שורק (לעיל, הערה 62). עמ' 72, שלא הבחין בין השכבות השונות שבסוגיה.

82 ראה: האריס (לעיל, הערה 7), עמ' 78, המזכיר משחק ילדים עתיק, שבו זרקו כדורים אחד על השני ומי שהכדור פגע בו הפסיד. סביר שגם במשחק זה השתמשו באחד מן הכדורים הרכים, ועל כל פנים, נראה שהסוגיה אינה עוסקת בפגיעה בשחקנים עצמם אלא באחד מן ה'צופים'. והשווה עוד: J.P.V.D. Balsdon, *Life and Leisure in Ancient Rome*, London 1969, p. 165, שמזכיר צופה שנהרג בעת משחק phaininda. בחוק הרומי אין השחקנים אחראים במקרה של פגיעה בשחקן אחר.

ראה: וקה (לעיל, הערה 41), עמ' 16–23, וראה עוד להלן.

83 על צופים במשחקי כדור ראה: האריס (לעיל, הערה 7), עמ' 135. עם זאת ראוי לזכור, שמשחקי כדור לא נודעו במיוחד כספורט המושך צופים רבים, ואולי משום כך לא הקפידו השחקנים תמיד על שלומם של אלה שעמדו מסביב, מסיבה זו או אחרת.

84 וראה: וקה (לעיל, הערה 41), עמ' 12–16.

הסתם בשוק והספר עבד מחוצה לה, סמוך לחנותו. משחק הכדור התנהל במקום צפוף והומה אדם, שלא התאים כלל למשחק כזה, ואף על פי כן אשם הספר ולא השחקנים, ששיחקו במקום שלא היה ראוי למשחק ובצורה בלתי אחראית.⁸⁵ ההבדל שבין הגישה הרומית לגישת ההלכה היהודית נובע מן ההבדלים בגישתם כלפי המשחק בכדור. בעולם היווני-הרומי היה משחק זה פופולרי. שיחקו בו כמעט בכל מקום, גם במקומות שלא התאימו לכך, ועל כן התעלמו מן הסכנות הנגרמות בשל המשחק. במסורת היהודית אמנם הכירו את המשחק בכדור, אבל לא ידוע על 'שיגעון' או 'טירוף דעת' למשחק. עובדה זו הוליכה לקביעה, שעובר אורח חייב להכיר בסכנה קרובה, אם הוא סמוך לשחקנים, אבל גם השחקנים חייבים להיזהר, ועליהם להכיר בסכנה רחוקה אם הכדור מרחיק והולך.⁸⁶

ג. כדור וחברה בעולם העתיק

בחברה היוונית-הרומית תפס המשחק בכדור מקום נכבד. רבים מן המשחקים זכו להתייחסות רצינית ביותר. בספרטה, דרך משל, לימד המונח *sphaireis* (משחקים בכדור) על השנה שבה סיים נער את תקופת התבגרותו ונחשב גבר לכל דבר. השימוש במונח זה מצביע בלי ספק על חשיבותן של התחרויות בכדור, שהן חלק מתהליך ההתבגרות בחברה זו. עם זאת, ברור שהמשחק בכדור היה נפוץ בכל השכבות החברתיות בעולם היווני, ומסופר גם על זאוס ששיחק בכדור.⁸⁷

ברומא היה המשחק בכדור נפוץ בכל השכבות החברתיות ורק המשחק בקוביה היה נפוץ ממנו. מפקדים, מלכים וקיסרים הצטיינו במשחק בכדור והתגאו בכישירוניהם בתחום זה. מה שנאה היה לאלים נאה היה לבני אדם, ובמיוחד לבני השכבות החברתיות הגבוהות, שהמשחק בכדור היה חלק מפעילותם, בגימנסיון, בפליסטרה ואפילו בשוק.⁸⁸ המשחק בכדור מילא תפקיד חשוב בחינוך ילדי השכבות הגבוהות והיה חלק חשוב מחיי היומיום שלהם. גם בני השכבות החלשות יותר מצאו עניין רב במשחק בכדור על כל צורותיו.⁸⁹ משחקי

85 ראה למשל: E.J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, London-New York 1987, p. 167. אפשר שהספר טעה בכך שעבד בחוץ, אבל לא היה זה מעשה חריג בערים בתקופה הרומית. הצפיפות מחוץ לחנויות עשתה את המעבר קשה במיוחד והשוק לא התאים למשחקי כדור.

86 החלק השלישי של הסוגיה הוא פרשנות בבליית מאוחרת לברייטא שהובאה לפני רבי אבהו. נראה שגם רבינא וגם רב אשי לא הבינו או לא הכירו את צורת המשחק בארץ, כפי שתוארה בברייטא, ורב אשי פירש שהשחקנים מעדיפים לזרוק תמיד רחוק יותר. תירוץ זה מסביר מדוע חייב הזורק למרחקים, אבל אין הוא מתרץ משום מה פטור הזורק למרחק קצר, ובמיוחד אם הזורק התכוון לפגוע או אם הזהירוהו שמשחקו מסכן את העוברים ושבים.

87 ראה: גרדינר (לעיל, הערה 38), עמ' 231. על משחקי של זאוס בכדור ראה: Apollonius Rhodius *Argonautica* III 135–139.

88 ראה בהרחבה: פיטרליין (לעיל, הערה 14), עמ' 39 ואילך. ראה גם: גרדינר, שם, עמ' 230. הגבר הרומי היה משחק בכדור לפני הבילוי במרחץ כדי להתחמם לפני הרחיצה, או אחרי הצהריים כדי להגביר את תיאבובו לארוחת הערב.

89 שחקן הכדור קנה לעצמו מיומנויות ותכונות שהיו חשובות בעולם היווני-הרומי, כמו טיפוח הכוח

הכדור היו נפוצים אצל מבוגרים ואצל צעירים בכל שכבות החברה, ואפשרו מגע אינטימי ורגשי בין זקנים לצעירים או בין הורים לילדים.⁹⁰ הפופולריות של בילוי זה הביאה ליצירת ספרות ענפה על תרבות המשחק בכדור, ודימויים רבים בספרות היוונית-הרומית לקוחים מעולם המושגים של משחקי הכדור.⁹¹

ממבט ראשון לא ברור שהיו הבדלים רבים בין העולם היווני-הרומי לבין החברה היהודית בעת העתיקה. אמנם, מצד אחד, קשה לדמיין מנהגים יהודיים, אלה הנמנים עם שכבת החכמים והקרובים אליהם, או אלה העושים בחצר הנשיא או בחוגים הרשמיים של השלטון היהודי, המתגאים בכישוריהם במשחק בכדור. ואולם, מצד אחר, קושי זה נובע בעיקר מהעדר מקורות מפורשים על כך, ועל כן אין אנו רגילים לחשוב על חכמים במצבים אלה. מהמקורות שנזכרו לעיל, וממכלול הידיעות על משחקי כדור בחברה היהודית, אולי אפשר בכל זאת להניח שהיו חכמים ומנהיגים ששיחקו בכדור בזמנם הפנוי.⁹² אף קשה להניח, שהחברה היהודית הצליחה להשתלט על ילדים חובבי המשחק בכדור יותר מהחברה הרומית, שבה, כזכור, שיחקו בכדור במקומות ציבוריים מובהקים. והרי כבר הצבענו על מקרים של מוות מכדור בעת משחק העולים ממקורות יהודיים.

עם זאת, אפילו אין לכאורה הבדלים בולטים בין החברה היהודית לחברה הלא-יהודית במה שקשור למשחקי כדור, לכל הפחות לפי מה שראינו עד עכשיו, עדיין לא ברור אם מדובר בחיקוי דפוסי תרבות הפנאי של העולם היווני-הרומי או במציאות מקבילה אך בלתי תלויה בעולם הלא-יהודי. אין שאלה זו נוגעת רק לענייני כדור, שהרי ראינו שהמשחק בכדור נחשב בעולם היווני-הרומי גם לכלי חינוכי לילדים ולנוער. האם, דרך משל, הורים יהודיים דאגו לחינוך 'משלים' לבניהם, שכלל אף את המשחק בכדור, בנוסף לחינוך היהודי הנורמטיבי, שמטרתו העיקרית היתה מן הסתם לימוד תורה?⁹³ שאלה זו מורכבת ומסובכת ומשתנה ממקום

הפיסי והאינטלקטואלי, ובמיוחד בתנאים של חוסר ודאות או אפילו מידה מסוימת של סכנה. גם מעשי תענועים נחשבו לתכונה נדרשת בשכבות הגבוהות. ראה: פייטרליין, שם, עמ' 41; בק (לעיל, הערה 49), איורים 323–327.

90 ראה למשל: גרדינר (לעיל, הערה 38), עמ' 234.

91 ראה למשל: מאו (לעיל, הערה 7), עמ' 2832–2834. ספרות זו לא שרדה ברובה ולכן אינה יכולה להרחיב את ידיעותינו. על השימוש בדימוי של הכדור או של המשחק בכדור ראה: פייטרליין (לעיל, הערה 14), עמ' 43.

92 אין לצפות לגילוי של מקורות רבים על משחקי כדור מן העולם היהודי העתיק, וכפי שצינו, אין החכמים מרבים בדימויים מעולם המושגים של משחקי הכדור. אבל ראה: H.A. Harris, *Greek Athletics and the Jews*, Cardiff 1976, pp. 90–91. דווקא פילון מאלכסנדריה הרבה בשימוש בלשון מליצית ובמטפורות הלקוחות מעולם הספורט, אבל סביר שהוא הושפע מן התרבות ההלניסטית ומן התופעות שתיארונו למעלה. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות, שהוא משקף את המציאות בשכבות מסוימות בחברה היהודית בארצו.

93 על החינוך ל'ערכי היהדות', ראה: ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה: פרקים בתולדות החברה והתרבות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 179–180. על חינוך משלים ראה למשל: פילון, *de Specialibus Legibus* II 229–230, שיש לכבד הורים על כל מה שהם עושים לילדיהם; הוא ממשיך ומתאר שם חינוך הלניסטי, הכולל אתלטיקה. וראה במיוחד: A. Reinhartz, 'Parents and Children:

למקום ומתקופה לתקופה ותוליה גם ביחסה של היהדות העתיקה לספורט בכלל ולפעילות בגימנסיון או בפליסטרה בפרט.⁹⁴ כך, דרך משל, סביר שהיו משחקי כדור בגימנסיון שבנה יסון בירושלים, אבל נראה שהיחס למשחקי הכדור שם נבע מן ההתייחסות הכוללת לפעילות הגימנסיון ולא לפעילות הקשורה בכדור בלבד.⁹⁵

ספק רב אם נוכל לענות על השאלה ששאלנו. ואולם, המסקנה שהסקנו בדרך אגב חשובה לקביעת יחסה של היהדות למשחקים בכלל ולמשחק בכדור בפרט, כי ייתכן שהתנהגות שאין בה כל פסול תיאסר מחמת הקשר חברתי-פוליטי. וכך, אם המשחק בכדור נתפס כחלק חשוב מפעילות הגימנסיון, אף שפעילות זו לא נזכרת במפורש במקורות על הגימנסיון בירושלים, קרוב לוודאי שמשחק בכדור נפסל אגב הגימנסיון על פי היהדות הנורמטיבית, לכל הפחות באותו הזמן. אבל בנסיבות אחרות לא היה כל פסול במשחק כזה. משום כך ייתכן ששכבות חברתיות יהודיות מסוימות אימצו לעצמן נורמות המקובלות בעולם העתיק לגבי משחק בכדור והמנהיגים היהודיים לא התנגדו לכך בצורה נמרצת, כפי שראינו עד עכשיו בעניין המשחקים השונים.⁹⁶ אף ייתכן, שעצם הפופולריות של המשחק בכדור בעולם היווני-הרומי גרמה להתנגדות למשחקים כאלה מצד החכמים, אף על פי שלא מצאו כל פסול במשחקים עצמם. ואכן, הבטים חברתיים רבים הקשורים למשחק בכדור ולהתייחסות אליו תלויים במציאות הפוליטית-החברתית-הדתית של התקופה, ולא בעצם המשחק בכדור, כפי שנראה להלן.

כמו כן יש צורך להפריד בין התייחסות להתנהגות בעת משחק שנערך בפרהסיה להתנהגות בעת משחק שנערך בצנעה או בחיק המשפחה. כפי שהזכרנו, המשחק בכדור קירב הורים וילדים ובני משפחה אלה לאלה. חכמים לא התנגדו לתופעות כאלה, ולכן ייתכן שהתנהגות המעוררת התנגדות בפרהסיה אין לה מתנגדים אם היא מתבצעת בחיק המשפחה. גם למקומו

A Philonic Perspective', *The Jewish Family in Antiquity*, ed. S.J.D. Cohen, Atlanta 1993, p. 73

94 ראה: שורק (לעיל, הערה 62). וראה גם: ש' ליברמן, *יוונית ויוונית בארץ-ישראל*, ירושלים תשכ"ג, עמ' 70: 'אף-על-פי-כן לא אסרו את תרגילי הספורט כשהם לעצמם ועמעמו עליו כל אימת שלא היה בו משום סתירה או הפרעה לדין תורה'.

95 על בניית הגימנסיון ראה: מקבים א' א, יד-טו; ב' ד, ז-יז. ספק אם יש ממש בטענתו של ש' ברמן, שיסון הביא את משחק הכדור לארץ. ראה: S.J. Berman, 'Proposal: Playing Ball on Shabbat and Yom Tov: A Response', *The Orthodox Roundtable*, Av 5753, pp. 1-11. אני מודה לפרופ' דניאל שפרבר, שהביא תשובה זו לתשומת לבי.

96 ראה לעיל, הערה 13, על חיבוריו של גלינוס על ההתעמלות עם כדור קטן (pila). רוב הדברים יכולים להיות מקובלים גם בחברה היהודית, ולפחות בשכבות הגבוהות, ואולי אף בשכבות היהודיות הבינוניות והנמוכות. ואלה הם היתרונות של המשחק או ההתעמלות עם כדור לדעת גלינוס: (א) אין צורך בציוד רב (מספיק כדור) והעיסוק מתאים לכל שכבות החברה ואפילו לעניים; (ב) ההתעמלות בכדור פשוטה ואינה מפריעה לעיסוקים האחרים של המתעמל; (ג) אפשר להתעמל עם כדור גם בצורה מתונה ולכן התעמלות זו מתאימה גם לזקנים ולחולים; (ד) ההתעמלות עם כדור אינה מסיכנת. אין כאן דבר העלול להקים עליו מתנגדים יהודיים. לפי גלינוס, ההתעמלות עם כדור טובה גם לטיפוח תכונות המתאימות למפקדים בצבא, כמו הידיעה מתי לתקוף ואיך לשמור על שלל וביזה. ספק אם השחקן או המתעמל היהודי חיפש יתרונות כאלה במשחק בכדור.

של המשחק ולתופעות הלוואי הקשורות בו נודעה חשיבות. השחקנים לבשו לעתים בגדי משחק, שאפשרו מידה רבה של ניידות ולא הפריעו לתנועות הגוף.⁹⁷ בגדים כאלה, שהיו מקובלים בעולם היווני-הרומי, לא היו נדחים בידי חז"ל אם עצם לבישתם לא היתה פוגעת בנורמות של צניעות הגברים או הנשים. ואולם, לא תמיד נשמרו נורמות אלה. בספרות הקלסית מסופר, דרך משל, על בנות המשחקות על יד נחל מים,⁹⁸ מורידות את כיסוי ראשן או את כובען בעת המשחק בכדור או מסירות חלקי לבוש אחרים.⁹⁹ לפעמים היו הבנות שרות ורוקדות בזמן המשחק בכדור, מעשה העלול לעורר התנגדות בחברה היהודית.¹⁰⁰ גם גברים, נערים ומבוגרים, התפשטו לעתים בעת המשחק בכדור בגימנסיון, בפליסטרה או בזירות רשמיות פחות.¹⁰¹

התנהגות מעין זו בעת משחק בכדור או בכל משחק אחר לא היתה מקובלת מלכתחילה בעולם היהודי, ומן הסתם במזרח כולו. רק אם היתה הפרדה מוחלטת בין המינים בעת המשחק ולא היו צופים מן המין השני, ניתן היה להעלים עין מתופעות של לבוש לא צנוע בעת משחק בכדור.¹⁰² אף שעדות איקונוגרפית מן העולם הרומי מראה ילדים קטנים, בנים ובנות,

97 ראה: Martialis Epigrammata IV 19; VII 67 4-5.

98 זמרי רואה במשחקי כדור אלה בסמוך למים קשר לפולחני הפוריות. ראה: U. Simri, 'The Religious and Magical Function of Ball Games in Various Cultures', *Proceedings of the First International Seminar on the History of Physical Education and Sport*, ed. U. Simri (Wingate Institute for Physical Education), Netanya 1969, pp. 2-9. ואולם קשה להוכיח טענה זו.

99 ראה: Apollonius Rhodius *Argonautica* IV 948; Homer, *Odussea* VI 125. על ההקפדה 100 Homer, *Odussea* VI 125; VIII 370-380; Athenaeus, *Deipnosophistae* I 24. על לבוש צנוע כנורמה חברתית בעולם היהודי ראה, דרך משל: D. Sperber, *A Commentary on Derech Erez Zuta: Chapters Five to Eight*, Ramat-Gan 1990, pp. 31, 33-35. שצוינו שם. אפילו בבית המרחץ היו כללי צניעות. ראה: שם, עמ' 183-185. ואגב, מרשימת הבגדים שמסירים בבית המרחץ ניתן ללמוד על הבגדים שנלבשו באופן קבוע. לא כאן המקום להרחיב בעניין הריקוד; ראה לפי שעה: L. Löw, *Die Lebensalter in der jüdischen Literatur*, Szegedin 1875, pp. 318-323. לא כל ריקוד נתפס כדבר פסול, ולעתים רבות נשפט הריקוד על פי הנסיבות החברתיות או הדתיות שבהן התקיים; כמוכן היה הבדל אם הרוקד היה גבר או אשה. ראה למשל: ירושלמי, סוכה ה ד, נה ע"ג, ומקבילות: וראה גם: ספר ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרפ"ח, א, עמ' 289, ערך 'ארכיסטריס', והמקורות שצוינו שם.

101 רובינסון (לעיל, הערה 13), עמ' 184.

102 ראה: בק (לעיל, הערה 49), איורים 311-325. הנשים הנראות על גבי אגרטלים כשהן משחקות בכדור מקפידות על לבוש הולם לעולם היווני. אבל הגברים, ילדים ומבוגרים, היו ערומים - 'לבוש' החולם פעילות משחק או ספורט בעולם היווני. קשה לדעת באיזו מידה משקפים תיאורים אלה ואחרים את המציאות, ועל כל פנים קיים ויכוח בין החוקרים אם פעילות הספורט של הגברים בעולם היווני התקיימה תמיד בעירום. ראה: W.E. Sweet, *Sport and Recreation in Ancient Greece: A Sourcebook and Translations*, New York-Oxford 1987, pp. 124-133. לבוש הנשים ביוון היה מלא פחות מן הלבוש בחברות המזרחיות, אבל ברור שנשים יוניות או רומית ששיחקו בכדור לא ויתרו על נורמות הצניעות המקובלות בעולםן. עם זאת, השווה לדברי סוויט, שם, עמ' 134-144, ואיורים 45-48, על פעילות ספורטיבית של נשים ביוון העתיקה.

המשחקים יחד בכדור (איור מס' 5), מסתבר שבנים ובנות מתבגרים לא שיחקו בצוותא, כי הבנים העדיפו לשחק במשחקי כדור המתאימים יותר לבני מינם. מכל מקום, מן הספרות הקלסית עולה הרושם, שבמשחקי הכדור, משחקים רשמיים יותר או רשמיים פחות, לא היה נהוג בדרך כלל עירוב של בנים ובנות.¹⁰³ גם במקורות היהודיים העתיקים המספרים על משחקי כדור אין רמז למשחק מעורב, להוציא מקור חשוב אחד שנדון בו בהמשך.

לנטייה הטבעית להפרדה בין המינים במשחקי הכדור בעולם היווני-הרומי היו יוצאי דופן. המשורר הרומי אובידיוס יעץ לנשים בענייני אהבה, ובכלל זה דן בקשרים בין המינים שנוצרו אגב משחקים. הוא הזכיר משחק של זריקת כדור לתוך רשת פתוחה ושני משחקי לוח. אין אלה משחקים שבנות משחקות בינן לבין עצמן, אלא משחקים מעורבים, ונערה יכולה להתקרב בעורמה לנער בעת 'משחק' מעורב, ובמיוחד במשחקי כדור.¹⁰⁴ אין צריך לומר שהתנהגות מעין זו חרגה מנורמות ההתנהגות המקובלות על חכמים, ואפילו בדיעבד.¹⁰⁵ ברור אפוא, שבנסיבות חברתיות מסוימות היה משחק תמים בכדור יכול להתגלגל לדבר אחר. וכך מספרים חז"ל על טור שמעון שנהרסה:

טור שמעון הוה מפיק תלת מאון גדרבין דמרקוע לקייטא כל ערובת שובא (=טור שמעון היה מוציא שלוש מאות חביות של 'מרקוע' ללקטות כל ערב שבת). ולמה חרב? יש אי' מפני הזנות ויש אומרים שהיו משחקין בכדור.¹⁰⁶

אין תמימות דעים בין החוקרים על זיהויה של טור שמעון, אבל רובם מסכימים שהמסורת על חורבן היישוב קשורה למרד בר-כוכבא; ואולי יש לקשור את טור שמעון לשמו של

103 וייט (לעיל, הערה. 47), עמ' 36, איור 7. עיון מדוקדק באיור זה ובאחרים (השווה: בק [לעיל, הערה 49], איורים 311-325), מעלה שהילדים, בנים ובנות, 'עומדים' יחד, אבל קשה להסיק מכך שהם משחקים ביחד.

104 Ovidius, *Ars Amatoria* III 361-368, ובמיוחד שם, 367-369: 'Mille facesse iocos; turpe est nescire puellam Ludere: ludendo saepe paratur amor. Sed minibus labor est sapienter iactibus uti...' (ובתרגום: עשי לך אלף שעשועים; גנאי הוא לנערה לא לדעת לשחק: האהבה תבוא לעתים מתוך שעשועי משחק).

105 ראה למשל: משנה, קידושין ד, יב-יד, וסוגיות התלמודים על אתר. והשווה: שולחן ערוך, אבן העזר, סימן כב, ונושאי הכלים שם. וראה גם: י' כ"ץ, מסורת ומשבר, 'ירושלים תשי"ח', עמ' 189. במשך הזמן נקבע בבירור, ששעשועי חברה של שני המינים הם זימון מכוון להרהורי עוון. עם זאת, עדיין יש מקום לבדוק אם התיאורים המחמירים של מסכת 'ערוית ויחוסין' (ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים: משנה, תוספתא ומדרש-הלכה, 'ירושלים-תל-אביב תשי"ז', עמ' 414-415) הולמים את המציאות החברתית של תקופת הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד. על כל פנים, ההתנהגות המתוארת אצל אוידיוס לא נחשבה מן הסתם כרצויה או מקובלת, במיוחד לפי הנורמות של החכמים.

106 ירושלמי, תעניות ד ה, סט ע"א. יש המתרגמים 'מרקוע' כ'פתיתי לחם' (קרבן העדה) או ריקקים (ש' קליין [עורך]. ספר הישוב למקומותיו מימי חרבן בית שני עד כבוש ארץ-ישראל על-ידי הערבים, ירושלים תרצ"ט [מהדורה מצולמת: ירושלים תשל"ח], עמ' 73), אך אין סוג אוכל זה מתאים לאכסון בגרב. ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Jerusalem 1990, p. 134, s.v. גרב; p. 332, s.v. מרקוע.

מנהיג המרד, שמעון בר-כוכבא.¹⁰⁷ אף על פי כן גרמה מסורת זו קשיים רבים למפרשים ולחוקרים. שני טעמים נאמרו על חורבנה. הטעם הראשון, הזנות, מובן; אבל איזה פשע יש במשחק בכדור? מדוע הוא גרם לעונש כה חמור של חורבן, ובמיוחד אם היא נחרבה בעת מרד בר-כוכבא?

מקצת המפרשים הציעו, שהמשחק בכדור גרם לביטול תורה ולכן חרב היישוב.¹⁰⁸ ודאי שאין משחקים בכדור ולומדים תורה באותה עת והשחקנים מתבטלים מלימוד תורה; אבל עדיין העונש חמור למדי. אחרים פירשו, שהמשחק בכדור ביישוב זה התקיים במסגרות ההלניסטיות הרשמיות, בגימנסיון ובפליסטרה, ואולי נצטרף אליהם פולחן פגני.¹⁰⁹ אלא שלשיטה זו קשה להבין מדוע לא נקט התלמוד בלשון ברורה, ועל כל פנים, קשה לומר שמצב כזה התקיים ביישוב יהודי בעת מרד בר-כוכבא או בסמוך לו.

קשיים אלה הובילו את המפרשים ואת החוקרים להעדיף את נוסח המסורת במקבילה, באיכה רבה: 'טור שמעון הוה מפיך... ולמה חרב? אי תימא משום זנות, והלא ריבה אחת (שפחה) היתה והוציאה משם. ולמה חרב, אמר ר' הונא ע"י שהיו משחקין בכדור בשבת'.¹¹⁰ מסורת זו שונה מן המסורת שבירושלמי תענית בכמה עניינים. במסורת שבירושלמי, הזנות והמשחק בכדור נזכרים כסיבות שוות-ערך לחורבן היישוב, ואין ניסיון להכריע איזו סיבה נכונה. באיכה רבה, לעומת זאת, נדחת סיבת הזנות, בנימוק שאשה מפוקפקת אחת היתה בטור שמעון והוציאה משם; כנגד זה מובאת דעתו של ר' הונא, שהיישוב חרב בגלל משחק בכדור בשבת. לכאורה יש להבין, שהחטא אינו המשחק בכדור עצמו, אלא המשחק בכדור בשבת, מעשה שמן הסתם נחשב לחילול שבת. חומרת המעשה עלולה להביא להחרבת היישוב, כשם שירושלים נחרבה, לפי דעה אחת, על חילול שבת.¹¹¹

107 ש' קליין, ארץ יהודה מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 245-246, זיהה את המקום עם ביתר, מעוז האחרון של בר-כוכבא. ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תשי"ז, עמ' 97-98, זיהה את טור שמעון עם טור מלכא, שהיא לדעתו תורמוסעאי שבשומרון (ג. 177.160). וראה גם: M. Avi-Yonah, *Gazetteer of Roman Palestine (Qodem, 5)*, Jerusalem 1976, p. 102, s.v. Tur Shimeon. ר' ינקלביץ, 'הר המלך - הרודיון', קתדרה, 20 (תשמ"א), עמ' 28, סבר שטור שמעון היא הרודיון.

108 ראה למשל דברי קרבן העדה על הסוגיה בירושלמי, ד"ה שהיו משחקין בכדור: '...א"נ (=אי נמי) שהיו מבלין ימיהם בהם ולא עסקו בתורה'. וראה גם: ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, וילנא תרע"ג (מהדורת צילום: ירושלים תשכ"ז), י, עמ' 106, המציין לרוקת, סי' נה: 'טור שמעון למה חרב? מפני שהיו משחקים בכדור ובטלין מן התורה'.

109 ראה: שורק (לעיל, הערה 62), עמ' 73; ברמן (לעיל, הערה 95), עמ' 2.

110 איכה רבה, ב ד, מהדורת בוכר, עמ' 106.

111 על חילול שבת בירושלים ראה למשל: בבלי, שבת קט ע"ב: 'ר' יהודה בריה, דרב, שמואל משמיה דרב: אין הדליקה מצויה אלא במקום שיש חילול שבת, שנאמר: "ואם לא תשמעו אלי לקדש את יום השבת ולבלתי שאט משא וגו'" והצתי אש בשעריה ואכלה ארמונות ירושלים ולא תכבה" (ירמיהו יז, כז). מאי ולא תכבה? אמר רב נחמן בר יצחק: בשעה שאין בני אדם מצויין לכבותה. אמר אביי: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת, שנאמר: "ומשבתותי העלימו עיניהם ואחל בתוכם" (יחזקאל כב, כו)...!'

ואולם, אפשר לשחק בכדור בשבת בלא פריצת המסגרות ההלכתיות המקובלות, כפי שראינו לעיל בהרחבה. נראה אפוא, שנוסח איכה רבה המזכיר את נימוק השבת אינו מקורי, אלא משקף ניסיון של בעל המסורת להבין את העונש החמור של חורבן היישוב.¹¹² כך, דרך משל, יודעים אנו שבתקופה מאוחרת יותר, במיוחד בימי הביניים ולאחריהם, פשתה בחברה היהודית מכת הימורים לגבי משחקים שונים, הן בימי חול והן בשבת, הן מצדם של השחקנים והן מצדם של הצופים, והמשחק בכדור היה ביניהם. אך אין במסורת שבאיכה רבה התייחסות או רמז להימור, ולכן אין ההשערה על הימורים יכולה לקיים את הנוסח 'בשבת'.¹¹³ צורות שונות של הימורים כבילוי בשעות הפנאי היו מקובלות בעת העתיקה, אך נראה שהימורים על משחקי כדור, ובמיוחד על הסוגים השונים של המשחקים שתיארנו, לא היתה תופעה רווחת.¹¹⁴ אם כן, אין לראות בשבת גורם לחורבנו של טור שמעון, ויש להעדיף את נוסח הירושלמי, שאינו גורס 'בשבת'. לפי מסורת זו, היה פגם מהותי בעצם המשחק בכדור והדבר הביא לחורבן היישוב.

דומה שיש להבין את המסורת שבירושלמי על רקע הנסיבות החברתיות והפוליטיות של מרד בר-כוכבא. כפי שראינו, היו בילויים פופולריים בעולם הגדול שבזמן שלום ורגיעה לא היו להם מתנגדים בחברה היהודית. סביר שכך היה דינו של המשחק בכדור. בתקופות שקטות לא קמו מתנגדים למשחקי הכדור, כל עוד שמרו השחקנים על המסגרות ההלכתיות המקובלות, כמו הקפדה על הלכות שבת. כמו כן, המקורות היהודיים על המשחק בכדור בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד אינם מזכירים, ולו ברמז כלשהו, שהמשחק בכדור גרם להתבוללות. אבל בעת מלחמה המצב שונה לגמרי, כי אין זה נאה לעסוק בפעילות חברתית-תרבותית המייחדת את האויב.

המסורת בירושלמי תעניית מתייחסת כזכור לימי מרד בר-כוכבא. ספק רב אם היא מתכוונת לילדים קטנים, המשחקים בכדור פשוט העשוי מסמרטוטים. סביר שמדובר בנוער או אפילו במבוגרים המשחקים בכדור. בעל המסורת גילה אפוא רגישות לכוח המלכד של המשחק ושל הבילוי באופן כללי, ולהשלכות הלאומיות-החברתיות של בילויים אלה על החברה היהודית בזמן מלחמה. הוא מתריע נגד פעילות של תרבות הפנאי המסמלת את תרבותו של האויב. המשחק נתפס בעיניו כפעילות לא-יהודית שאין להתירה בעת מלחמה. ואולם, דומה שטרם הגענו למלוא ההסבר של המסורת בירושלמי ולסיבה של חורבן טור

112 וראה דיונונו לעיל על תוספתא, שבת י (יא), י. כפי שראינו, לא כל צורות המשחק בכדור נאסרו בשבת. על כל פנים, המסורת באיכה רבה אינה מרחיבה על אופי האיסור. הבעיות ההלכתיות קשורות בעיקרן לטלטול בשבת או לאיסורי מוקצה. על השיקולים החברתיים-ההלכתיים ראה בהמשך. והשווה: שורק (לעיל, הערה 62), עמ' 73, הגורס שמדובר ב'שעשוע ספורטיבי יוני פולחני' בשבת. אבל אין סיבה לצרף יחד את שני הטעמים, אף שמקצת המפרשים פירשו את הירושלמי בדרך זו.

113 כפי שהזכרנו, בימי הביניים ולאחריהם הפכו ההימורים במשחקי כדור לתופעה רווחת, גם בחברה היהודית. ראה למשל: י' ריבקינד, 'תשובת הרב משה פרוינצאלו על משחק הכדור, מתפרסמת מכתב-יד עם מבוא והערות', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 369-370.

114 השווה: N. Purcell, 'Literate Games: Roman Urban Society and the Game of *Alea*', *Past and Present*, CXLVII (1995), pp. 3-37

שמעון. המסורת בתלמוד הירושלמי מזכירה שתי סיבות לחורבן היישוב. הסיבה הראשונה היתה זנות, אבל לא פורט בה דבר ולא ניסו לדחותה, כפי שנעשה במקבילה באיכה רבה, שדחתה סיבה זו. על דרך ההשערה יש לומר, שאין כאן שתי סיבות נפרדות או שונות. לעתים הביא המשחק בכדור כאמור ליחסי קירבה בין נערים לנערות בחברה הרומית. אף שיערנו, שחכמים לא היו מביטים בעין יפה על משחקים מעורבים כאלה, אם כי בימים של רגיעה סביר שהתגובה על כך היתה מתונה באופן יחסי. אבל בזמן מלחמה הם הקפידו הקפדה יתירה. מסתבר שבעיני בעל המסורת נתפס המשחק בכדור, שיש בו חשש כזה, כלא רחוק בחומרתו מזנות. היישוב נהרס אפוא בגלל התרופפות מוסרית-חברתית, בימים שנדרשה בהם התנהגות אחרת, אפילו במשחק, התנהגות שתביא לחיזוקו של העם ולא לפגיעה בו.¹¹⁵ וכך משחק תמים, שבדרך כלל לא הפריע לאיש, הפך בנסיבות פוליטיות או חברתיות מיוחדות למשחק פסול ומסוכן. אופן המשחק משקף לעתים רבות את החברה, והתמורות המתרחשות בחברה קובעות לא פעם את התגובות למשחק.

115 לאור דברינו מסתבר, שאין זה מקרה שהספרות העממית והפולמוסית המאוחרת, הידועה בשם הכולל 'מעשה ישו', האשימה את ישו הנוצרי בחטאים שונים הקשורים למשחק בכדור: האשימוהו בגילוי ראש מפני שאבד לו כדור בשעת משחק (לפעמים באיזור הר הבית!), ואפילו במשחק בגילוי ראש מלכתחילה. אף האשימוהו בפגיעה בכבוד חכמים בעת משחק או בחילול שבת בעת משחק, בגין זריקת כדור אל מחוץ לארבע אמות. וראה: S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin 1902, p. 168